

SUIKER

KOFFIE

RYST

VERMICELLI

STICHTING
BOUWHISTORIE
NEDERLAND

NIEUWSBRIEF
BOUWHISTORIE

BESTUUR, ADVISEURS EN DONATEURS

BESTUUR

mr. J.C. (Koos) de Looff (voorzitter)
e-mail: koosdelooff@kpnplanet.nl

drs. H.P. (Henk) Jansen (secretaris)
e-mail: hp.jansen@utrecht.nl

drs. M.W. (Maarten) Enderman
(penningmeester)
e-mail: m.enderman@s-hertogenbosch.nl

drs. B. (Birgit) Dukers
e-mail: birgit.dukers@buro4.nl

drs. A.K. (Agnes) Hemmes
e-mail: a.k.hemmes@bureaubouwwerk.nl

drs. E. (Edwin) Orsel
e-mail: e.orsel@erfgoedleiden.nl

drs. J.W. (John) Veerman
e-mail: john@veermanbouwhistorie.nl

ADVISEURS

prof.dr.ing. D.J. (Dirk) de Vries
e-mail: d.de.vries@cultureelerfgoed.nl

drs. K. (Karel) Emmens
e-mail: emmens.bca@kpnplanet.nl

drs. J.M.H. (Jean) Penders
e-mail: j.penders@utrecht.nl

drs. K. (Koos) Steehouwer
e-mail: kroos_soest@telfort.nl

STICHTING BOUWHISTORIE NEDERLAND

Everard Foeckstraat 3
3515 ED Utrecht
tel.: 06-13033264 (Henk Jansen)
www.bouwhistorie.nl

Op de website is relevante informatie te vinden aangaande de bouwhistorie en er zijn eerder gepubliceerde nieuwsbrieven als PDF beschikbaar.

DONATEURS

De Nieuwsbrief Bouwhistorie verschijnt twee keer per jaar en wordt verstuurd naar de donateurs van de Stichting Bouwhistorie Nederland. U kunt donateur worden van de SBN door minimaal € 25,- (voor studenten € 20,-) over te maken op: **NL12INGB0000273441**, t.n.v.

Penningmeester SBN, Nijmegen.

U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de SBN.

De Nieuwsbrief bevat verslagen over platforms, studiedagen, congressen en de jaarlijkse Donateursdag. Verder worden er in de Nieuwsbrief artikelen geplaatst over bouwhistorisch onderzoek en aanverwante onderwerpen en worden recent verschenen publicaties besproken. Voor vragen en adreswijzigingen: secretaris@bouwhistorie.nl

Op zoek naar een bouwterm?
www.documentatie.org

INHOUD

NUMMER 63 · NOVEMBER 2017

Van het bestuur.....	2
Bouwhistorisch Platform: 14 juni 2017.....	4
Gabri van Tussenbroek: <i>Werk in uitvoering - zestiende-eeuwse huizen in Amsterdam.....</i>	4
Edwin Orsel: <i>Leiden Ontlast.....</i>	7
Ronald Stenvert: <i>Weverij De Ploeg, bouwhistorie en het veranderend beeld van de stad.....</i>	10
Bouwhistorisch Platform: 27 september 2017.....	14
David Derksen: <i>Singel 282-286 te Amsterdam.....</i>	14
Patrick Bosman: <i>Ockenburgh, woonstede van Jacob Westerbaen.....</i>	17
Wido Choufour: <i>Begijnenkerk in Haarlem.....</i>	20
Cecilia Gallardo Rioseco: <i>Boerderij Marienhof, Hoeksche Waard.....</i>	24
Willard van Reenen: <i>Een Dordtse Drieling - Geschiedenis en waardestelling van het 50kV-schakelstation te Dordrecht.....</i>	26
Donateursdag SBN: 4 november 2017 te Groningen.....	29
Artikelen:	
Ben Kooij: <i>Voor de liefhebber: dessertkamers.....</i>	39
Edwin Orsel: <i>De klamptegel, een onbekend en in de vergetelheid geraakt product van de grofkeramische industrie.....</i>	51
Karel Emmens: <i>De 'Deventer tweeling', de oudste naaldspitsen in Nederland?.....</i>	58
Tagung AHF in Nürnberg:.....	74
Bouwfragmenten en brokstukken.....	80
Dik Berends: <i>Verenigd Europa in het verleden/de voet van Karel de Grote</i>	80
Patrick Bosman: <i>Een 'strijkende' raveelbalk boven de vioolwinkel.....</i>	82
Korstmossen en muurbloempjes.....	84

VAN HET BESTUUR

In de vorige versie van de Nieuwsbrief van de SBN heeft de kersverse hoofdredacteur Annemiek te Stroete al vermeld dat het boekwerk dat tweemaal per jaar verschijnt voor de donateurs van de SBN voortaan de naam *Nieuwsbrief Bouwhistorie* draagt. De inhoud is nog grotendeels ongewijzigd, over de mogelijke verdere aanpassingen van de vorm wordt u nader door de redactie geïnformeerd.

De monumentenzorg en dus ook de wereld van de bouwhistorie is volop in beweging. Op rijksniveau speelt op dit moment de herijking van het monumentenbeleid onder de titel 'Erfgoed Telt'. De bouwhistorie en dus ook de SBN moet hier op inspelen, door het belang van onderzoek en documentatie voortdurend onder de aandacht te brengen, ook bij het rijk. Dat geldt eveneens in de aanloop naar de Omgevingswet - waarvan de invoering inmiddels is uitgesteld - want met de nieuwe wet liggen er kansen voor het behoud en de bescherming van het cultureel erfgoed. De wet is van belang voor het gebouwd erfgoed en dus ook voor de bouwhistorie, evenals voor historische structuren en archeologie. Het bestuur van de SBN wil een reactie naar het ministerie van OCW sturen en werkt daarbij samen met partners als het Convent van de gemeentelijke bouwhistorici.

Een ander belangrijk onderwerp voor het bestuur van de SBN is het vasthouden van verbindende kennis van bouwhistorie bij de RCE. De Rijksdienst is om veel redenen een belangrijke speler op het terrein van de bouwhistorie. De komende twee jaar zal er op verschillende momenten afscheid worden genomen van een belangrijk deel van de huidige generatie bouwhistorici. Met name door de aanstaande pensionering van Dirk de Vries en Ben Kooij, valt veel kennis en inzet weg. Zij belichamen als generalisten de noodzakelijke verbinding tussen alle specialistische bouwhistorische kennis bij de RCE. Het bestuur van de SBN richt zich daarom de komende tijd vooral op de continuering hiervan. Continuering van de Platforms en de studiedagen met de RCE is een ander belangrijk item.

Op vrijdag 15 december organiseert de SBN samen met de RCE alweer de zevende gezamenlijke studiedag. Dit keer onder de titel 'Open-gesloten: de toegankelijkheid van kastelen, steden en buitenplaatsen'. Het wordt ongetwijfeld weer een interessante invulling van het thema op de altijd zeer goed bezochte studiedagen.

De 25e donateursdag vond plaats op 4 november in Groningen. Een van de grootste en oudste steden van Nederland was nog niet eerder de bestemming voor de SBN-ers. Joris van Haften en Taco Tel van de gemeente Groningen werkten met veel enthousiasme mee aan een bijzonder programma voor deze dag.

Het nieuwe beleidsplan van de SBN, dat al eerder is aangekondigd in de Nieuwsbrief, wordt naar verwachting op 22 november door het bestuur vastgesteld. Het plan is daarna op de website te vinden. Het bestuur is natuurlijk benieuwd naar uw reacties.

Het bestuur van de SBN is verheugd dat Maarten Enderman inmiddels is toegetreden tot het bestuur. Hij zorgt voor inhoudelijke kennis met zijn ruime ervaring als bouwhistoricus en zal ook de rol van penningmeester gaan vervullen. Maarten werkt voor de gemeente 's-Hertogenbosch en heeft zijn eigen bureau voor bouwhistorie.

Over de penningen gesproken: het bestuur heeft dit jaar met een verzoek aan alle donateurs voor de betaling van de donateursbijdragen een inhaalslag moeten maken en dat is dankzij velen van u ook grotendeels gelukt. En voortaan ontvangt u weer jaarlijks het verzoek.

HENK JANSEN
SECRETARIS SBN

14 JUNI 2017 - RCE AMERSFOORT

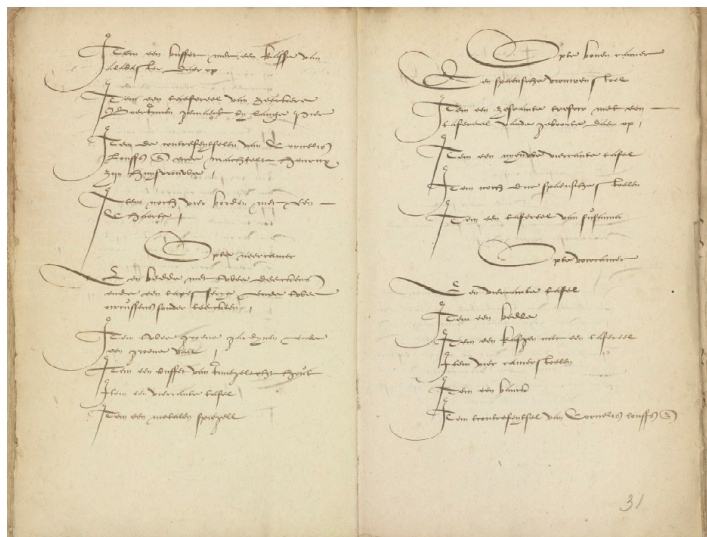
WERK IN UITVOERING – ZESTIENDE-EEUWSE HUIZEN IN AMSTERDAM

GABRI VAN TUSSENBROEK, MONUMENTEN EN ARCHEOLOGIE – GEMEENTE AMSTERDAM & UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

De titel van de lezing verwijst naar een onderzoek waar Gabri van Tussenbroek momenteel mee bezig is: zestiende-eeuwse huizen in Amsterdam. In Nederland is al veel historisch huizenonderzoek uitgevoerd. Tot nu toe werd dit met name vanuit een typologische of een bouwhistorische (materiaaltechnische) benadering gedaan. Deze benaderingen geven echter een vrij statisch beeld van huizen. Van Tussenbroek kiest er met zijn onderzoek voor om huizen te benaderen als de gebruiksvoorwerpen die ze waren: plekken waarin mensen woonden en werkten en die constant aan verandering

onderhevig waren. Om inzicht te krijgen in hoe deze huizen werden gebruikt, wil Van Tussenbroek onderzoeken hoe de indelingen van Amsterdamse huizen er in de zestiende eeuw uitzagen, hoe huizen werden gebruikt en de functies waren verdeeld, en of het mogelijk is om een indeling van het zestiende-eeuwse huizenbestand in sociale categorieën te maken.

Het indelen van huizen in sociale

Afb. 1. Voorbeeld van pagina's uit een boedelinventaris. (Stadsarchief Amsterdam)

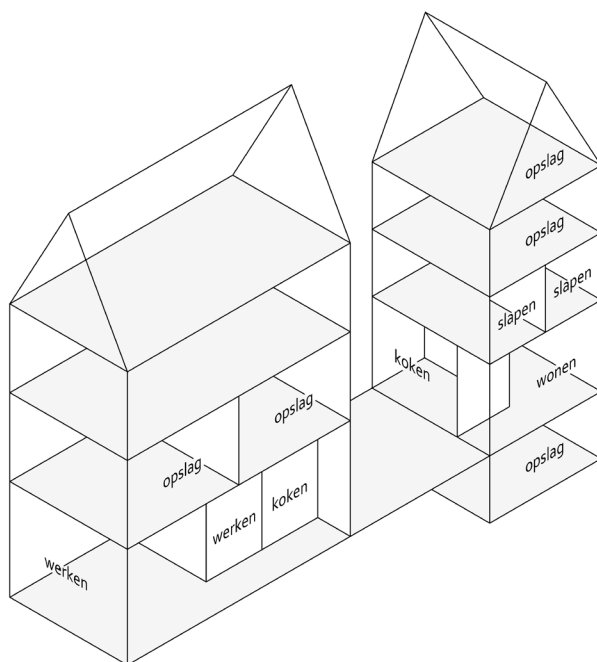
categorieën gebeurt aan de hand van de verschillende beroepsgroepen in Amsterdam. Deze kunnen grofweg ingedeeld worden in drie categorieën (dit is reeds gebeurd in een ander onderzoek). Tot de armste groep behoren onder andere de bierdragers, de leidekkers en de zeilmakers. Over het algemeen zullen deze mensen die tot de laagste sociale klasse behoren, ook een huis bewonen dat past bij hun sociale status. Hetzelfde geldt voor de grootste categorie, de middengroep met onder andere de bakkers, de kruideniers en de touwslagers, en de hoogste sociale groep bestaande uit onder andere boekdrukkers en scheepstimmermannen.

Om te onderzoeken in wat voor huizen deze verschillende sociale groepen woonden, maakt Van Tussenbroek gebruik van niet eerder in dit verband onderzochte bronnen: zestiende-eeuwse boedelinventarissen (afb. 1). In deze bronnen werden de eigendommen van huiseigenaren opgetekend en werd aangegeven in welke ruimten deze werden aangetroffen. Hoewel het uiteraard niet te controleren is of alle ruimten bij een dergelijke inventaris waren opgetekend, geven de opsommingen wel een indicatie of het om een klein, simpel huis ging, of om een riant pand.

Tijdens de lezing wordt een aantal huizen besproken die zijn uitgewerkt aan de hand van de boedelinventarissen. Het eerste voorbeeld is de inventaris, die op 12 september 1567 werd opgesteld van de boedel in het huis van smid Jan van Coelen, die als smid behoorde tot de laagste sociale groep. In de tekst wordt een 'huijse' genoemd met onder andere een bed, een peluw met twee lakens, een voetenbankje en een vogelkooitje met een vogel erin. Als enige onderverdeling van de ruimte wordt een 'voirhuijs' genoemd waar onder andere drie blaasbalgen en twee aambeelden stonden. Uit een dergelijke beschrijving valt dus op te maken dat Jan van Coelen een smederij in zijn voorhuis had, terwijl hij zelf het achterhuis bewoonde.

In een tweede inventaris wordt beschreven dat winkelier Jan Lancen in een huis woonde met een 'coocken', een 'winckel', een ruimte 'boven opte voircamer' en een ruimte 'opte achtercamer'. Dit leidt tot de conclusie dat er sprake was van een vrij eenvoudig huis met twee ruimten op de begane grond en twee ruimten op de verdieping. Toch was de huurwaarde van het pand vastgesteld op f. 180,-, een zeer hoog bedrag voor die tijd. De verklaring hiervoor moet gezocht worden in de locatie van de winkel: Damrak 3, een toplocatie in Amsterdam. Dit maakt het huizenonderzoek ingewikkelder: de waarde van huizen was niet alleen afhankelijk van de grootte, maar werd ook bepaald door de locatie in de stad.

In de bronnen worden vaak eenkamerwoningen genoemd, maar dit blijken niet altijd armoedige huisjes te zijn. Zo zijn in een pand aan de Oudezijds Achterburgwal met een hoge huurwaarde van f. 121,- maar liefst elf verhuurbare eenheden opgesomd, alle bestaande uit eenkamerwoningen. Eenkamerwoningen konden zich dus in rijke panden bevinden op een goede locatie in de stad. Dit geeft een totaal andere indeling van een huis dan wanneer het pand door één eigenaar met zijn familie en bedienden werd bewoond.

Afb. 2. Warmoesstraat 46 (schematisch). (Gabri van Tussenbroek en D. Derksen)

Een laatste door de spreker aangehaald voorbeeld is het pand Warmoesstraat 46 met een hoge huurwaarde van f. 200,-. Op 26 augustus 1567 werd een inventaris van de goederen van Barnardinus Gheerlofsz opgetekend. Uit deze uitgebreide inventaris blijkt dat Gheerlofsz in ieder geval beschikte over een 'voorhuijs', twee zolders, een voorzolder, een 'middelcamer', 'ganghe', 'achterkoocken', 'boven opte achtercamer', 'opte achterboven camer', 'opte achterste boven camer' en 'opte middelcamer'. De indeling van het pand wordt duidelijk uit de opsomming (afb. 2). Het bedrijfsgedeelte bevond zich in het voorhuis aan de straat, terwijl de familie in het achterhuis aan het Damrak woonde. Het pand kon men alleen betreden via de straatzijde. Dit leidde tot een hiërarchische afscherming van de privacy van de bewoners: alleen de bewoners zelf of mensen die nadrukkelijk waren uitgenodigd konden doordringen tot het achterste privégedeelte van het huis.

Omdat Warmoesstraat 46 in de jaren zeventig grotendeels is gesloopt, kan de beschrijving van het huis uit de boedelinventaris niet gecombineerd worden met bouwhistorische gegevens. Dit laat meteen een meerwaarde van het historisch of archiefonderzoek zien, gezien het feit dat van de zestiende-eeuwse Amsterdamse huizen slechts een fractie bewaard is gebleven. Willen wij meer over deze verdwenen huizen weten, dan is onderzoek via

historische bronnen als boedelinventarissen noodzakelijk. Bovendien kunnen plattegronden en bouwhistorisch onderzoek ons slechts beperkt inzicht verschaffen over de functies van ruimten en de wijze waarop huizen daadwerkelijk werden gebruikt. Historisch onderzoek, bijvoorbeeld door middel van boedelinventarissen, kan ons helpen om het gebruik van huizen in het verleden beter te begrijpen.

MU

LEIDEN ONTLAST

EDWIN ORSEL, BOUWHISTORICUS ERFGOED LEIDEN EN OMSTREKEN

Een rijk gedecoreerde toiletpot in het pand Nieuwe Rijn 10 was voor Edwin Orsel de aanleiding om dieper in de ontwikkeling van het toilet te duiken. Voor hij ons meeneemt in het verhaal van de fraaie pot geeft hij een kort overzicht van de ontwikkeling van het toilet.

De spreker begint met een middeleeuwse prent van een houten aanbouw die tussen twee huizen in hangt. De ontlasting valt hier recht naar beneden in een soort osendrop. Als het mogelijk was hingen dergelijke gebouwtjes boven het water – hetzelfde water dat ook gebruikt werd om bijvoorbeeld bier te brouwen! Het principe van een houten zitting met een afsluitbaar gat erin is tot ver in de negentiende eeuw gebruikt, zoals te zien is in een pand aan de Vijfde Binnenvestgracht en een niet meer bestaand exemplaar aan de Hogewoerd 61. Het oudste voorbeeld van een dergelijk sekreet in Leiden is te vinden in de burcht. Bij dit dertiende-eeuwse gemak liep de ontlasting linea recta de heuvel af. Wat opvalt is dat de oudste toiletten altijd aan de buitenlucht grenzen om zo goed mogelijk te kunnen luchten. Wanneer de ontlasting niet direct werd

De toiletpot in Nieuwe Rijn 10. (foto Reinier Verbeek)

afgevoerd door het water van een sloot of rivier, werd er of gebruik gemaakt van een tonnetjessysteem (niet in Leiden toegepast geweest) of een beerput. Bij het eerste systeem werden de tonnetjes opgehaald. De beerput werd pas na verloop van tijd geleegd.

Bij verbouwingen komt men de sporen van dergelijke toiletten nog weleens tegen, zoals een voorbeeld aan de Nieuwsteeg 5 uit 1593 laat zien. Hier was de ruimte aan de binnenplaats direct vanuit de achterkamer bereikbaar, zoals op de verbouwingstekening uit 1937 nog te zien is. Dergelijke toiletten komen ook gestapeld voor met een tweede toilet op de verdieping. In het geval van de Nieuwsteeg is in 1937 een nieuw toilet gemaakt dat vanuit de gang bereikbaar is. De gemetselde aanbouw van het oude gemak is gehandhaafd als bergkast. Zie ook de interessante kaart uit 1602 met de plattegrond van het pand Rapenburg 19, waar met de letter A op drie plaatsen de 'heymelickheide' worden aangegeven (zijkamer achterhuis, gangetje aan binnenplaats en bij schuur bij bleekveld).

Bij de opgraving van de door de buskruitramp in 1807 verwoeste huizen aan het Steenschuur was de ontwikkeling van beerput naar riool goed af te lezen. De beerputten bij de opgegraven huizen zijn allemaal aan de achterzijde, grenzend aan de open lucht teruggevonden. Deze zijn in een latere fase allemaal aangesloten op een riool dat via de gang van het huis verbonden is met het riool aan de straat. Deze vroege riolen, die in Leiden vanaf 1583 werden aangelegd (keur: beerputten niet meer verplicht), waren nog gemetseld. Bij de zeventiende-eeuwse stadsuitbreidingen was men verplicht aan te sluiten op deze riolen, zoals ook te zien is op uitgiftekaarten van percelen uit die tijd (1644-1657). Op de plannen van landmeter Dou uit 1660 staat het profiel van het hoofdriool aangegeven. Deze riolen mondden toen nog uit op de grachten. In de praktijk blijkt dat vaak meerdere huizen op een afvoer werden aangesloten.

In de achttiende eeuw wordt het meer en meer gangbaar dat toiletten binnenshuis worden aangebracht. Een vroeg voorbeeld van een toilet dat vanuit de hoofdgang te bereiken is, was aanwezig in Breestraat 24 (1768). Hoe dit toilet eruit zag is helaas niet bekend, maar het zal ongetwijfeld meer luxe zijn geweest dan de sekreten die tegen de achtergevel of op de achterterreinen werden gerealiseerd. Het toilet werd mogelijk doorgespoeld met behulp van een emmer.

In 1775 vond de Engelsman Alexander Cummings het waterslot (zwanenhals) uit, zoals wij dat nog steeds kennen, om stank en geurtjes uit het riool tegen te houden. Deze technische vernieuwing was in de begintijd alleen voor gegoede burgers weggelegd. In de negentiende eeuw raakte de ontwikkeling pas in een stroomversnelling. Vanaf 1840 kwamen keramische potten op de markt die voldoende waterdicht waren. In 1871 werd in Leiden het Liernurstelsel geïntroduceerd. Bij dit systeem werd de ontlasting door middel van een

Detail: in de pot staat 'ROTTERDAM' en daaronder 'D.O. Kirchner Den Haag'. (foto Edwin Orsel)

stoomlocomobiel (luchtdruk) opgezogen en verwerkt tot schone droge mest. Hoewel het stelsel goed werkte, bleek vervanging in 1914 te kostbaar, waardoor het systeem werd opgeheven. Dit systeem werd ook in Amsterdam en Dordrecht gebruikt. Toen in 1878 in Leiden ook een waterleiding werd aangelegd en in 1908 nog een tweede watertoren werd gebouwd (eerste in Katwijk) werd het watercloset voor een breed publiek bereikbaar. Ook het sanitair werd gemoderniseerd, met diverse soorten potten (diep- of vlakspoeler) en bijvoorbeeld door de toevoeging van een stortbak (hout, later gietijzer). Het toilet kreeg door deze ontwikkelingen een voor de gebruiker meer comfortabele plaats in de woningplattegrond, veelal onder de trap.

En zo keert de spreker weer terug bij het pand Nieuwe Rijn 10. De pot, die bij een eerder bezoek al opviel, is onlangs nauwkeuriger onderzocht waarbij de kennis van restaurateur Henk Nijenhuis goed van pas kwam. De toiletpot, die is te dateren tussen 1890 en 1904, heeft een kleurrijke decoratie in neorococo met bloemenranken en vogels, die mogelijk Cubaanse trogons voorstellen (suggestie Bart Klück), maar wellicht een fantasievogel zijn. In grote letters staat in de pot 'ROTTERDAM' en daaronder 'D.O. Kirchner Den

Haag'. De vermelding van twee steden in de pot lijkt in eerste instantie vreemd. Bovendien staat achter op de pot in donkerbruin ook nog 'Stoke on Trent England' en 'T.C. Brown-Westhead-Moore & Co. By royal appointment. Potters to her majesty. Cauldon works', het Engelse koninklijke wapenschild en 'R S S & S'. Daarnaast staat in het groen 'E 2912 5'. Tot slot is op de rand van de pot in donkerbruin 'Patent no 9020' aangebracht.

Daniel Otto Kirchner blijkt een loodgieter uit Den Haag te zijn die zich niet alleen bezig hield met loodgieterswerk, maar ook actief was in een vennootschap die woningen ontwikkelde. Kirchner moet dus de leverancier van de pot zijn. Een zoektocht naar de producent, T.C. Brown-Westhead-Moore & Co, bracht een keur aan voorbeelden van sanitair met eenzelfde decoratie als de Leidse pot. Zowel in hetzelfde bonte schema, zoals het Leidse voorbeeld, als in blauwtinten. Uit de diverse gevonden voorbeelden blijkt dat 'Rotterdam' staat voor het type pot, een zogeheten 'wash down' of diepspoeler. Daarnaast was er ook de 'Victoria' op de markt, een 'wash out' ofwel vlakspoeler. De letter E staat voor de sanitairlijn van T.C. Brown-Westhead-Moore & Co. Daarbij sloeg 2912 vermoedelijk op de print met vogels en het cijfer 5 op de polychrome variant. 'R S S & S' blijkt te staan voor de importeur van het sanitair: R.S. Stokvis & Zonen uit Rotterdam. Bij hen moet Kirchner de pot besteld hebben.

Orsel zet helder de ontwikkeling van het toilet in Leiden uiteen. Voor dit onderwerp blijkt nog niet veel aandacht te zijn geweest. In de beginperiode van de keramische toiletpotten werden ze nog rijk gedecoreerd. De toiletpot vormde daarmee een belangrijk pronkstuk in het huis. Vanaf de jaren twintig kwam ook de productie van sanitair in Nederland op gang, waarbij de toiletpotten veelal blank werden gehouden. Toch is het toilet nog steeds een ruimte die zorgvuldig wordt ingericht, zoals de spreker laat zien met de laatste foto met daarop een modern hangend toilet.

De toiletpot in Nieuwe Rijn 10 blijkt overigens nog niet zo lang aanwezig te zijn in het pand als gedacht. Na publicatie van het verhaal op de website van ELO belde de zoon van de vorige eigenaar. De pot blijkt door zijn vader in de jaren vijftig op een veiling te zijn gekocht.

PB

WEVERIJ DE PLOEG, BOUWHISTORIE EN HET VERANDEREND BEELD VAN DE STAD

*RONALD STENVERT, BUREAU VOOR BOUWHISTORIE EN
ARCHITECTUURGESCHIEDENIS UTRECHT*

Spreker startte zijn lezing met een vraag naar de ziel van een gebouw en de fascinatie voor een gebouw. Het eerste, de ziel, heeft te maken met de functie en het functioneren van het gebouw. Het tweede, de fascinatie, slaat

Luchtfoto van het gebouw net na gereedkoming. (foto Textielmuseum Tilburg)

op de relatie van de onderzoeker met het gebouw. Iedereen heeft wel één of enkele gebouwen waarvoor ze speciale interesse koestert; Weverij De Ploeg in Bergeijk is daar één van.

De Coöperatieve Productie- en Verbruiksvereniging ‘De Ploeg’ werd in 1923 opgericht en specialiseerde zich in woningtextiel. Vooral in de wederopbouwperiode werd het daar zeer populair mee. In 2007 kwam het gebouw echter leeg te staan en begonnen pogingen tot herbestemming met een cultuurhistorische verkenning (2013). Dit werd in 2015 gevolgd door een aanvullende cultuurhistorische waardestelling. Met dit onderzoek kon de fascinatie van de spreker voor het gebouw, die teruggaat tot een onderzoek uit 1996, vorm krijgen.

Voor de bouw van de fabriek nodigde directeur Piet Blijenburg architect Gerrit Rietveld uit, evenals Mien Ruys voor het tuinontwerp. Omdat het een technisch goed gebouw moest worden, en Rietveld nog nooit een fabriek had ontworpen, werd Gerrit Beltman uit Enschede aangezocht als uitvoerend architect. Laatstgenoemde had in 1952 een plan gemaakt voor de Kon. Weefgoederenfabriek C.T. Stork & Co. in Hengelo. Daar paste hij een betonconstructie toe van het ‘systeem Zeiss-Dywidag’ met gebogen sheddaken op een maatraster van 8 bij 24 meter. De bouw werd zowel in Hengelo als later te Bergeijk uitgevoerd door de Nederlandsche Maatschappij voor Havenwerken uit Amsterdam die dit systeem van dunne betonschalen in licentie bouwde. In 1956 begon de ruwbouw. Na het definitief afblazen van een kantorenstrook aan de zuidzijde realiseerde Rietveld tegen de binnenhoek van het gebouw een afsluiting in de vorm van een lange transportgang, en haaks daarop een korte fabrieksgang die tevens als ingang dienst ging doen. De noordelijke

Interieur van het gebouw in 2015.
(foto R. Stenvert)

strook van het gebouw werd benut voor ondersteunende diensten als laboratoria en werkplaatsen. Het uitspringende zuidelijke deel bood onderdak aan het garenmagazijn met aansluitend aan de zijde van de ingang de toonzaal. Op 11 augustus 1958 werd de fabriek in gebruik genomen en sinds 1960 markeert een als tijdelijk ontworpen stalen luifel de hoofdingang. Latere pogingen tot uitbreiding zijn nooit gerealiseerd. Gestreefd werd naar een modelfabriek met veel licht en lucht. Voor de esthetische afwerking maakte Rietveld gebruik van een maatraster van 1 bij 1 meter. Dit bepaalde de maatvoering van de glazen gevels en veel van de verdere indeling van de fabriek. Belangrijk in het ontwerp was dat het ketelhuis niet apart kwam te staan, maar als wezenlijk onderdeel in de fabriek werd opgenomen. Tussen het ketelhuis, met aansluitend de ververij en de afdeling

voorbereiding, kwam een wand met een toiletgroep. Tussen de afdeling voorbereiding en de weverij bevond zich vanaf het begin een verhoogde plint met daarop bazenkantoren. Een deel daarvan werd in 1977 benut voor het onderbrengen van een nieuwe airconditioning. Het oorspronkelijke systeem, 'econ-o-mist' genoemd, werd gevoed vanuit kanalen onder de vloer, maar dat voldeed uiteindelijk niet.

De ruwbouw van de betonconstructie werd afgewerkt met voor die tijd moderne materialen, waaronder door Rietveld geliefde B2-betonblokken en de al eerder door hem bij de Utrechtse Jaarbeurs toegepaste plasnalovloer; een vloer van strijkplastic. Voor de tussenwanden werden verplaatsbare pascoliet-binnenwanden gebruikt. Deze gaven enige geluidsisolatie. De gevels kregen voor die tijd modern thermopane, gemaakt bij de Glaver fabrieken in Mol (B). Aan de kopse oostzijde kwamen Eternitplaten, eveneens uit België. Veel van de ranke en door Rietveld ontworpen afwerking was echter asbesthoudend. Asbest, het wondermateriaal van de wederopbouw, kwam voor in de tussenwanden, in de Eternitplaten, in de ondergrondse buizen van luchtbehandeling en zelfs in de kit van het dubbele glas.

Sinds de bouw hadden er enkel nog wat ondergeschikte aanpassingen in het gebouw plaatsgevonden. De opdracht voor een het nader cultuurhistorisch onderzoek was om juist meer te weten te komen over de gebruikte materialen en te bekijken waar deze vandaan kwamen, maar ook hoe waardevol ze waren. Dat, en het kleuronderzoek (door Lisette Kappers), geschiedde in een al bijna tien jaar leegstaande fabriek die er inmiddels wat sleets uit zag, maar nog wel

vol zat met 'originele details' in de vorm van radiatoren, toiletgroepen en andere zaken. Deze zijn in kaart gebracht.

Inmiddels had zich een bevlogen nieuwe eigenaar uit het dorp zelf aangediend, directeur Jan Burgmans van Bruns Interieurprojecten. Met veel enthousiasme en nog meer overleg tussen diverse partijen werden plannen ontwikkeld om zijn bedrijf in 'hét industriële erfgoedicoon van Noord-Brabant' onder te kunnen brengen. Daarbij moest de asbest worden gesaneerd, de routing van het nieuwe bedrijf passen in de oude fabriek en waren er moderne aanpassingen nodig. Ook dienden keuzes gemaakt te worden voor behoud of vervanging. Zo verving men de versleten plasnalovloer deels door geel linoleum, maar bleef een klein stuk bij de verdeelkasten van elektriciteit bewaard. Ook op alle andere plekken werd veel zorg besteed aan een zorgvuldige restauratie. Zo zijn de metalen staanders van de

pascoliet-binnenwanden hergebruikt en ook de voor die tijd kenmerkende toiletgroep is bewaard gebleven. De gevonden kleuren werden weer aangebracht. Architect Rob Meurders van bureau diederendirrix zorgde voor de verdere uitwerking, begeleid door projectmanagementbureau Franken en met nieuwe toevoegingen in het interieur door Aart van Asseldonk.

Bij iedere aanpassing van een gebouw doet zich onontkoombaar enige erosie voor waardoor keuzes gemaakt moeten worden. Vooral bij wederopbouwprojecten is een oplossing voor het asbestprobleem noodzakelijk. In zijn gerestaureerde vorm is Weverij De Ploeg nog één van de belangrijkste voorbeelden van een fabriek uit de wederopbouwperiode is. Oorspronkelijk gebouwd als een eiland van goede smaak en is het dat opnieuw. Daarmee heeft het gebouw zijn ziel teruggekregen als Bruns DeStijlfactory.

Interieur van het gebouw in 2017. (foto R. Stenvert)

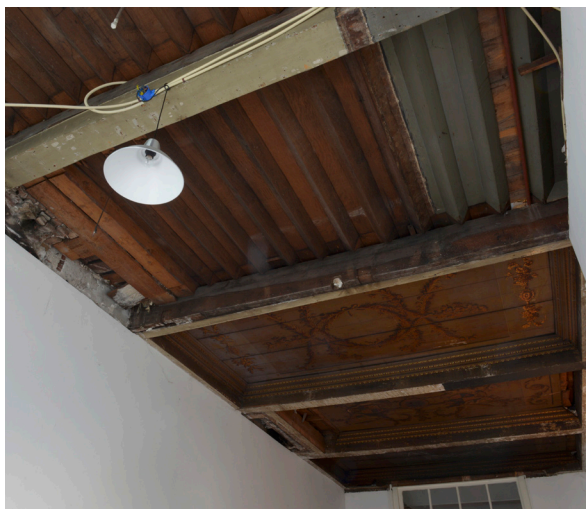
SINGEL 282-286 TE AMSTERDAM
*DAVID DERKSEN, WERKZAAM BIJ MONUMENTEN EN
ARCHEOLOGIE VAN DE GEMEENTE AMSTERDAM*

De lezing van David Derksen gaat over interessante waarnemingen in een groot Amsterdams pand, Singel 282-286. Het huis staat aan de westzijde van het Singel en heeft zijn oorsprong in het eind van de zestiende eeuw. De gevel heeft een breedte van zeven traveeën, met een middenrisaliet die oorspronkelijk door een fronton werd bekroond. Achter de visuele eenheid van de gevel bestaan vier afzonderlijke historische woonhuizen.

Ontwerp voorgevel Philip Vingboons, 1639. (Herkomst: Afbeeldsels, 1648, I 27; Archief Monumenten en Archeologie)

Anthony Oetgens van Waveren (1585-1668) kocht in 1624/1626 aan het Singel een aantal panden en liet in 1639 naar ontwerp van Philip Vingboons een nieuwe, doorlopende voorgevel optrekken met de uitstraling van een stadspaleis. De drie ingangspartijen tonen dat het huis in drie woningen was verdeeld. Oetgens zelf bewoonde het bredere middengedeelte (nr. 284). De opzet van vier huizen achter de voorgevel bleef min of meer bij het oude. In de huidige situatie is het fronton boven de middenrisaliet verdwenen, maar de gevelarchitectuur is in stand gebleven (vensters op de verdiepingen; risaliet). Op de beletage hebben wel ingrijpende veranderingen plaatsgevonden.

Balklaag Singel 284, boven in beeld driehoekige kinderbalken, onderaan cassettenplafond. (foto D. Derksen, 2017)

Achter de ingang van het middenpand, ter hoogte van de beletage, bevindt zich de gang die voorzien is van een stucplafond met bloem- en plantmotieven (circa tweede kwart XIX). Daarnaast is in de voorkamer een plafond met eikenhouten moer- en kinderbalken aanwezig en in de kamer erachter een in drie delen aangelegd cassettenplafond. Derksen toonde een reeks tekeningen ter illustratie van deze bijzondere constructies en de wijzigingen. Opvallend zijn de driehoekige kinderbalken, waar ten behoeve van de oplegging op de moerbalk aan de uiteindes een plat gedeelte is gezaagd. Tussen de kinderbalken is aan de voorkant, tussen de moerbalk en het spreidseel, bovendien een trapeziumvormig bijgeschaafd kopschotje geplaatst. Een geprofileerde lijst zorgt voor de definitieve afwerking. Ook in de achterkamer is de constructie met de driehoekige kinderbalken boven het cassetteplafond nog aanwezig. Daar is bovendien ook nog een laat zestiende-eeuws sleutelstuk aangetroffen. Het is evident dat het cassettenplafond later is aangebracht. De vloer van de voor- en achterkamer bestaat uit een blind vernagelde grenenhouten vloer, waarvan enkele vloerdelen een lengte van een kleine 10 meter hebben. Andere belangrijke structuren in dit pand zijn een scheidingsmuur tussen de voor- en de achterkamer, en de aftekeningen van drie haarden.

Cassettenplafond Singel 284, schildering 1658-1670. (foto D. Derksen, 2017)

De vraag is hoe het een en ander is te dateren. Op zowel de kaart van Balthasar Florisz van Berckenrode uit 1625 als de kaart van Pieter Bast uit 1597 zijn ter plekke niet drie maar een viertal panden te onderscheiden. Het is aannemelijk dat inderdaad de oorspronkelijke situatie is uitgebeeld. De vier huizen vormen het huidige casco, dat daarmee kan worden gedateerd in de jaren 1586-1597. Dit kan tevens een verklaring zijn voor het gevelontwerp van Vingboons uit 1639, die een verdeling in zeven traveeën creëerde, maar dan met een indeling in drie panden. In het oorspronkelijk smalle derde pand van links kwam vermoedelijk de ingang van het middelste woonhuis. Dat er een stuclaag met afwerking is aangetroffen achter de driehoekige kinderbalken die tegen de zijmuur liggen, zou er op kunnen wijzen dat de

driehoekige kinderbalken niet tot het oorspronkelijke casco behoren maar pas later zijn aangebracht, mogelijk bij het vernieuwen van de voorgevel in 1639. De twee wapenschilden met putti en guirlandes op het cassettenplafond verwijzen naar Anthony's zoon Joan Oetgens van Waveren (1613-1670), die in 1658 trouwde met Deborah Blauw (1629-1702). Concluderend zal de schildering stammen uit de periode 1658-1670.

Derksen constateert afsluitend dat wij hier dus te maken hebben met een laat zestiende-eeuws complex van vier woonhuizen, dat door één grote, later aangebrachte gevel uit 1639 de indruk wekt van een royaal stadspaleis. Dat de bouwheer Anthony Oetgens een gevel liet optrekken die deed voorkomen dat het om één groot gebouw ging, spreekt boekdelen. Oetgens suggereerde daarmee dat hij in een van de grootste huizen van de stad woonde.

ES

OCKENBURGH, WOONSTEDE VAN JACOB WESTERBAEN *PATRICK BOSMAN, BOUWHISTORICUS GEMEENTE DEN HAAG*

Patrick Bosman is al enige tijd werkzaam binnen de monumentenzorg en rondde eerder dit jaar de opleiding Bouwhistorie en Restauratie af. Het gekozen onderwerp is niet zijn afstudeeropdracht, maar een onderzoek dat hij voor zijn werk oppakte. Jan van der Hoeve maakte in verband met een voornemen tot herbestemming in 2007 al een bouwhistorische verkenning van dit landhuis. De ontwikkelaar haakte als gevolg van de crisis af en recent heeft de gemeente, die eigenaar is van het pand, vooruitlopend op de herontwikkeling door de buurt het casco laten restaureren. Tijdens de restauratie kwamen tal van bouwsporen tevoorschijn die werden gedocumenteerd en die meer inzicht geven in de bouwgeschiedenis van het huis.

Ockenburgh is gelegen nabij Loosduinen langs de doorgaande route vanuit Den Haag naar het Westland. Langs deze route, die belangrijk was voor de aanvoer van groente en fruit uit het Westland, verzeen vanaf de zeventiende eeuw diverse grotere en kleinere hofsteden en buitenplaatsen. Begin negentiende eeuw was er nog sprake van een dertiental buitenplaatsen en landgoederen rond Loosduinen. Met het uitbreiden van Den Haag raakten deze buitens ingesloten in nieuwe wijken, en vele ontkwamen niet aan sloop. Wijknamen als Valkenboskwartier en Kraayenstein houden de herinnering aan deze voormalige buitens levend. In sommige gevallen kregen de buitenplaatsen een nieuwe bestemming. Leyenburg kreeg voor het gesloopt werd in de jaren tachtig van de twintigste eeuw, eerst nog een tweede leven als buitenschool, waarvoor een aantal grote vouwpuien in de gevels werden geplaatst. Landgoed Nieuw Eikenduinen werd in 1891 herbestemd als begraafplaats. Het hoofdgebouw deed sindsdien dienst als aula en werd vanaf de jaren dertig meermaals ingrijpend verbouwd. Bij de sloop van het pand eerder dit jaar kwam aan het licht dat achter het jongere voorhuis uit 1820 nog rudimentair een zeventiende-eeuwse boerderij schuil ging.

Ook Ockenburgh is niet ontkomen aan een herbestemming. Delen van het omvangrijke terrein werden afgesplitst en gebruikt voor respectievelijk sportpark (in de oorlog een vliegveld), theeschenkerij, camping,

Ockenburgh na de restauratie van het casco in 2017. (foto P.J. Bosman)

Reconstructie van de zeventiende-eeuwse situatie met daarin de gevonden bouwsporen. (tekening P.J. Bosman)

tuincentrum, golfbaan en een crematorium. Het verschil met de voorgaande voorbeelden is dat het hoofdgebouw en een groot deel van de parkachtige tuinaanleg bewaard zijn gebleven. Na de oorlog werd het huis gebruikt als jeugdherberg. Het uiterlijk van het huis wordt sterk bepaald door twee verbouwingen in 1851 en 1889, waarbij onder andere de gevels werden gepleisterd en veranda's werden toegevoegd.

Bosman neemt ons aan de hand van een aantal afbeeldingen mee terug in de tijd. Zo passeren in omgekeerde chronologische volgorde de bouw van de inmiddels gedemonteerde Van Klingerenvleugel uit de jaren zestig en de verwoesting en herbouw van de dienstvleugel in oorlogstijd. Van ouder datum zijn de achttiende-eeuwse afbeeldingen waarop onder andere de kenmerkende koepelvorm voor het eerst te zien is. De vroegste afbeeldingen betreffen twee prenten die kort na de bouw rond 1648 werden gemaakt. De prenten tonen een heel ander type huis van twee bouwlagen met een hoog schilddak met forse schoorstenen. Het oorspronkelijke huis is gebouwd door Jacob Westerbaen, medicus en dichter, die zeer tegen de zin van haar familie met de rijke weduwe

Anna Weytsen was getrouwd. Toen zij in 1647 overleed, werd Westerbaen waarschijnlijk uit hun gezamenlijke huis Westcamp gezet. Hierop moet hij een nieuw huis hebben laten bouwen op Ockenburgh, waar voorheen enkel een boerderij en een speelhuisje stonden. De woning is dus niet als buitenplaats gebouwd, maar bedoeld als permanent woonhuis.

Het zeventiende-eeuwse huis blijkt op begane grondniveau nog grotendeels aanwezig in het huidige pand. Onder meer de balklagen met geschilderde moer- en kinderbinten kwamen tijdens de casco restauratie tevoorschijn. Ook in de oostgevel kwamen tal van bouwsporen tevoorschijn van het oorspronkelijke huis, zoals de aanzetten van de ontlastingsbogen en de tot blindankers gewijzigde muurankers. Ook was duidelijk te zien dat de kozijnen in de achttiende eeuw zijn vervangen en dat daarbij de entree werd versmald. Opvallend was de vondst van een zesde boog in de gevel van een bouwdeel dat aanvankelijk jonger werd ingeschat. Dit werpt een ander licht op de fasering en doet vermoeden dat het huis al vrij snel moet zijn uitgebreid, vermoedelijk nog door Westerbaen zelf. Aan de hand van de vondsten en het zeventiende-eeuwse lofdicht van Westerbaen heeft Bosman een reconstructie gemaakt van de begane grond. Hoewel er nog steeds vragen zijn, zoals bijvoorbeeld de omvang van de eerste uitbreiding, zijn er voldoende aanwijzingen om tot een globale indeling te komen. Zo verraden onbeschilderde delen in de balklaag een verdwenen gangwand en valt het gebruik van de kamers op te maken uit het lofdicht. Interessant is de als fruitmuur opgetrokken ommuring van het voorterrein, dat in het lofdicht wordt vergeleken met een kamer behangen met 'Pers en Armenier'. Van deze ommuring is de aansluiting in de oostgevel teruggevonden. Van de zeventiende-eeuwse verdieping bleek na ontleistering niets bewaard gebleven. In 1851 is deze volledig afgebroken en vervangen door een hogere bouwlaag die het huis een neogrec-uitstraling moest geven.

Van het interieur bleef door de vele verbouwingen vanaf 1947 weinig over. Er is maar weinig over bekend. Een artikel in het tijdschrift *Buiten* toont enkel de achttiende-eeuwse koepelzaal en doet de rest van interieur af als 'negentiende-eeuwse wansmaak'. De aftekening van het plafond en een hoekkast van de koepelzaal werden in het

De dienstvleugel voor het aanbrengen van de verlaag. Tal van sporen zijn zichtbaar waaronder de trappen uit de jaren zestig. (foto P.J. Bosman)

pand teruggevonden, evenals een raveling van een trapje dat in de kooflijst van het plafond verstopt zat.

De presentatie wordt afgesloten met een afbeelding van de dienstvleugel die in 1947 werd herbouwd. Kleine resten van ouder muurwerk blijken toch nog bewaard te zijn gebleven dankzij een aanvankelijk gespaarde keukenuitbouw. Ook enkele meer recente wijzigingen uit de jaren zestig blijven afleesbaar, hoewel deze fase bij de restauratie grotendeels is verdwenen. Zo is afdruk van de trap uit 1968 tegen de dienstvleugel ook nu nog zichtbaar. Momenteel werkt een groep buurtbewoners, die hun krachten hebben gebundeld in de Stichting Historische Buitenplaats Ockenburgh, aan een plan voor herbestemming waarbij ook het interieur aangepakt gaat worden. De bedoeling is dat er geen grote vleugels worden bijgebouwd zoals in 2007 nog het plan was en dat de buitenplaats een horecafunctie krijgt.

PB

BEGIJNENKERK IN HAARLEM

WIDO CHOUFOUR, CHOUFOUR BOUWHISTORISCH

ADVIESBUREAU EN DOCENT HBO BOUWKUNDE IN UTRECHT

De spreker is recent afgestudeerd aan de hbo plus en deed voor zijn afstudeeropdracht bouwhistorisch onderzoek aan de Begijnenkerk in Haarlem. Hij begint zijn lezing met een schets van de geschiedenis van Haarlem, ontstaan op de plek waar twee handelsroutes, één over water en één over land, elkaar kruisen. Haarlem had in het eerste kwart van de dertiende eeuw een grafelijk hof en kreeg in 1245 stadsrechten. Er volgde een bloeiperiode voor de stad in de dertiende en veertiende eeuw door lakenhandel, scheepsbouw en het brouwen van bier. In deze periode werden er ook veel kloosters gesticht waarvan een van de eerste aan de noordoostkant van middeleeuws Haarlem: een begijnhof gesticht door Arent van Sassenheim. Hij schonk zijn woning en het omliggende terrein aan een kleine groep Haarlemse begijnen.

Begijnen waren vrouwen die een religieus leven ‘in de wereld’ nastreefden in een gemeenschap met eigen voorzieningen en vaak een eigen kapel of kerk. Zij verschilden van nonnen, want zij deden geen afstand van hun bezittingen en legden geen gelofte van eeuwige kuisheid af. De begijnen waren in het begin dan ook vaak van gegoede familie en dikwijls goed bemiddeld.

Aan het eind van de dertiende eeuw gingen de begijnen in Haarlem samenleven. In 1263 werd de eerste kapel gebouwd, met Aart van Sassenheim als eerste priester. Net als de St. Bavo kreeg de Begijnenkerk al snel de status van parochiekerk. Wat onder andere betekende dat de begijnen op eigen terrein mochten begraven. Na een stadsbrand in 1348 moesten zowel woningen als de kapel herbouwd worden, en in de eeuwen erna groeide

het begijnhof. Vlak voor de Reformatie kreeg het begijnhof zijn uiteindelijke vorm, de spreker wijst op de zestiende-eeuwse kaart van Haarlem een flink terrein aan. Het terrein was geheel ommuurd, er waren vele woningen (op het hoogtepunt woonden er circa negentig begijnen blijkt later door een vraag uit de zaal) en centraal stond de forse Begijnenkerk.

Impressie van het schip met het zangbalkon. (tekening Wido Choufour)

Aan de bloeiperiode van het begijnhof kwam een einde door de Reformatie. In 1578 worden de katholieken uit het stadsbestuur gezet en katholieke bezittingen, waaronder het begijnhof, overgedragen aan de stad (de Alteratie). Vervolgens wordt de begijnengemeenschap door het stadsbestuur gedoogd en 'ondergronds' voortgezet op een andere plek, waar een nieuwe begijnhof ontstaat met een schuilkapel. Dit onofficiële begijnhof neemt zelfs nog nieuwe begijnen aan, maar wordt nooit meer zo groot als in de zestiende eeuw.

Dan naar het gebouw: de Begijnenkerk. Het is duidelijk te zien dat de kerk ook verschillende bouwfasen heeft gehad. Of er nog elementen in zitten van de eerste dertiende-eeuwse kerk van de begijnen is onbekend, niet zeker is of na de stadsbrand van 1348 sprake was van herbouw of nieuwbouw. Zeker is wel dat in de veertiende eeuw een nieuwe Begijnenkerk werd opgetrokken, de huidige toren en het schip. Er zit een gekke knip in de kap van het oudste deel (het voormalige schip) van de kerk. Het oostelijke deel van het schip is drie traveeën breed en heeft een tongewelf dat gedeeltelijk bewaard gebleven is uit de veertiende eeuw. Op de gewelfribben uit de bouwtijd zijn nog restanten van de originele schilderingen te zien. Dit oostelijke deel werd als eerste gebouwd

vanaf 1348. Vervolgens werd de toren gebouwd en daarna het westelijke deel van het schip tussen de twee eerste bouwdelen. Het westelijke deel van twee traveeën heeft geen tongewelf, maar een kapconstructie met ter hoogte van de tweede bouwlaag van de toren een tussenvloer: het 'zangbalkon' volgens de spreker. Zijn hypothese is dat er een tijdelijke scheidingswand heeft gestaan tussen de twee delen van het schip. In 1398 werden ook het westelijke schip en de kerktoren ingewijd.

In de vijftiende eeuw was er meer ruimte nodig, omdat de begijnengemeenschap was gegroeid. Toen werd de oppervlakte van de kerk verdubbeld door er een hoger deel aan te bouwen in de stijl van de Hollandse gotiek: het koor. De bestaande kopgevel werd doorgebroken om een triomfboog en de verbinding tussen de twee bouwdelen mogelijk te maken. Rond 1470 werd daar het koor en de bijbehorende sacristie aangebouwd. Dit nieuwe deel van de kerk heeft een hoog tongewelf.

Na de Alteratie kreeg de Begijnenkerk verschillende functies. Het oudste deel werd eerst herbestemd als munitieopslag en vervolgens als looihal voor het lakenkopersgilde. Het hogere bouwdeel (het voormalige koor) werd ter beschikking gesteld voor de kerkdienst van de Waalse gemeente. Doordat de

Het bijzondere druipgewelf in de sacristie. (foto Wido Choufour)

kerk door het dichtzetten van de triomfboog fysiek in tweeën werd gesplitst, werd de zuidingang van het voormalige koor de hoofdingang van de kerk, en werd er een nieuw entreeportaal voor gebouwd. In 1798 komt de Begijnenkerk in zijn geheel in bezit van de Waalse kerk. Er zijn nog verschillende verbouwingen gedaan in de zeventiende en achttiende eeuw, zoals de plaatsing van een orgel(balkon).

De Begijnenkerk kende vele restauratiefases in de negentiende en vooral twintigste eeuw. De meest recente restauratie onder leiding van Verlaan & Bouwstra Architecten is nog bezig en was aanleiding voor het onderzoek door Wido Choufour. Zijn grootste ontdekking noemt hij het inzicht dat je niet altijd moet geloven wat je ziet. Eerdere restauraties hebben aan het exterieur en in het interieur gezorgd voor elementen die bedrieglijk authentiek lijken, maar die in de negentiende- of twintigste eeuw als 'verfraaiingen' zijn toegevoegd. Meerdere restauratietheorieën hebben hun invloed gehad op de Begijnenkerk. In de negentiende eeuw werd er historiserend 'gerestaureerd'. De sacristie leek een zeventiende-eeuwse oorspronkelijke inrichting te hebben. Maar het bleek dat tijdens de restauratie in 1886 een schouw, lambrisering en tegelwanden van elders waren ingebracht, wel uit de zeventiende eeuw weliswaar. Tijdens dezelfde restauratiefase werden de spitsboogvensters in het koor vervangen door vensters in een andere steensoort en met een andere tracering en gekleurd glas in lood. Bij een restauratie in de jaren zestig zijn deze vensters weer vervangen door venster in 'oorspronkelijke' staat. Ook het metselwerk is tijdens de verschillende restauraties aangepast, waardoor de gevel nu een lappendeken van (historische) herstellingen is.

De monumentale en cultuurhistorische waarde van de kerk is groot. Het is de oudste, in aanleg vroegmiddeleeuwse kerk van Haarlem en belangrijke historische ontwikkelingen zijn terug te lezen in het gebouw.

Een paar vragen staan nog open. De sacristie heeft een uniek houten overwelfing, een druipgewelf. Deze draagconstructie uit de zestiende eeuw is zeer bijzonder, hij doet nogal Engels aan. Is het uniek voor Nederland? Er zijn ook nog onduidelijkheden over de gebruiks/bewoningsgeschiedenis van het schip na de Reformatie. Verder bouwhistorisch onderzoek van de keuken zou daar meer licht op kunnen werpen. Dan is er nog het aangebouwde zuidportaal, dat gefaseerd gebouwd lijkt te zijn. Was het er al voordat het Waalse kerk was? En wat was dan de functie van de trap, die pas vanaf de achttiende eeuw naar een orgelbalkon leidt, maar al eerder op tekening zichtbaar is? Vervolgonderzoek zou nog kunnen leiden tot nieuwe ontdekkingen.

ATS

BOERDERIJ MARIENHOF, HOEKSCHÉ WAARD
CECILIA GALLARDO RIOSECO, ARCHITECT

De van oorsprong uit Chili afkomstige architect Cecilia Gallardo Rioseco heeft onlangs de hbo plus opleiding afgerond met een onderzoek naar de Zuid-Hollandse boerderij Marienhof in de Hoeksche Waard (gemeente Westmaas). De boerderij bestaat uit een woonhuis, een forse schuur en een derde bouwvolume dat Gallardo ‘het hoofdgebouw’ noemt en dat thans als opslagruimte in gebruik is. Juist dit hoofdgebouw is historisch gezien het meest interessante onderdeel van het complex. De verschijningsvorm – een relatief ondiep maar hoog en breed eenlaags bouwvolume – en de architectuur met kruisvensters en korfbogen wijzen op een hoge ouderdom. Zoals te zien is op oude kaarten stond er reeds in 1548 bebouwing op deze locatie. Rond 1570 werd het gebied geteisterd door overstromingen, waarbij ook de bebouwing niet gespaard bleef. Het huidige woonhuis dateert volgens Gallardo uit de late zestiende of vroege zeventiende eeuw. Verderop in haar

Het monumentale hoofdgebouw van boerderij De Mariënhof in de Hoeksche Waard.
(RCE, foto G.J. Dukker)

verhaal dateert de spreekster het gebouw zelfs nog wat scherper, namelijk rond 1595. Of er toen sprake was van complete nieuwbouw of dat er nog oudere onderdelen in de huidige bouwmassa aanwezig zijn, is niet bekend. Aanwijzing voor een datering rond 1600 is onder andere de toepassing van een driekleзор in de hoekoplossing.

Interessant is dat de nieuwbouw die verrees geen agrarische functie had, zoals tegenwoordig. Gallardo vermoedt dat het toen als jachthuis gebouwd werd. De vermelding van de naam van één van de dijkgraven op een kaart uit 1630 als eigenaar van de 'woning', sluit de functie van een 'waterschapshuis' ook niet uit (suggestie uit het publiek). In de eeuwen die volgden zou het woonhuis stapsgewijs worden 'getransformeerd' tot boerderij. Rond 1610 verrees aan de achterzijde een achterhuis met schuur op een vermoedelijk L-vormig grondplan. In 1735 is duidelijk te zien dat er andere bebouwing aanwezig. Het is echter niet uitgesloten dat dit nog weer een andere schuur is dan die uit 1610. Deze wijzigingen zouden het gevolg van een calamiteit (brand) kunnen zijn geweest. Rond 1870 volgde het woonhuis. In de twintigste eeuw vonden verschillende kleine wijzigingen plaats onder andere aan de zuidgevel van de schuur.

Ondanks deze wijzigingen is het hoofdhuis van rond 1595 betrekkelijk gaaf intact gebleven. De spreekster leidt ons aan de hand van foto's en fraaie documentatietekeningen langs de verschillende vertrekken. De plattegrond is opgedeeld in drie vertrekken (één groot vertrek en twee kleinere) die allen voorzien zijn van balklagen met moer- en kinderbinten. Natuurstenen consoles met acanthus decoratie worden afgewisseld door houten ojiefvormige consoles. In de achterkamer is een fraaie bedstedewand. Mede aan de hand van een gedetailleerde boedelinventaris is het mogelijk om de oorspronkelijke situatie te reconstrueren.

De draagconstructie van de achttiende-eeuwse schuur is eveneens nog grotendeels oorspronkelijk. De indrukwekkende gebinten zijn voorzien van gehakte telmerken die van één tot en met zeven nummers.

Het complex verkeert momenteel helaas bouwtechnisch in niet al te beste staat. Een grondige restauratie is hard nodig. Hopelijk kan het Herbestemmingsprogramma van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, waar deze boerderij als casus in ingebracht, uitkomst bieden.

AH

EEN DORDTSE DRIELING – GESCHIEDENIS EN WAARDESTELLING VAN HET 50KV-SCHAKELSTATION TE DORDRECHT

WILLARD VAN REENEN, VAN REENEN ONDERZOEKSBUREAU VOOR BOUWHISTORIE

De titel van de presentatie deed de aanwezigen in de zaal wellicht vermoeden dat hier gesproken zou worden over een specifiek baksteenformaat genaamd ‘Dordtse drieling’. Spreker Willard van Reenen is afgestudeerd aan de post hbo opleiding Bouwhistorie, Restauratie en Monumentenzorg en is recent een eigen bureau gestart: Van Reenen Onderzoeksbureau voor Bouwhistorie. Hij sprak tijdens zijn presentatie over een andere Dordtse drieling: de drie kV-schakelstations in Dordrecht gebouwd in de periode 1942-1950.

Nederland had reeds in 1930 een min of meer landelijke dekking van elektriciteit, maar de provinciale netwerken waren lange tijd niet aan elkaar gekoppeld. Beide zaken tot grote verbazing van het Duitse leger in 1940. Hierdoor kon bijvoorbeeld bij storingen de overproductie van de ene provincie niet naar een andere provincie geleid worden. In 1939 begon men met het opzetten van een landelijk 150kV koppelnetwerk tussen de provincies. Dordrecht maakte deel uit van dit netwerk en in 1942 kwam het 150kV-schakelstation in de stad gereed. Vanwege de oorlogssituatie werd het pas in 1945 in gebruik genomen. De gemeente greep de gelegenheid aan om daarna nog twee schakelstations in de stad te bouwen: het 13kV-schakelstation (1949) en het 50kV-schakelstation (1950).

De spreker heeft bouwhistorisch onderzoek verricht naar de jongste twee schakelstations en bespreekt in zijn presentatie het 50kV-schakelstation, inmiddels aangewezen als gemeentelijk monument (afb. 1). Het station

Afb. 1 Het 50kV-schakelstation. (foto Willard van Reenen)

zal volgend jaar uit bedrijf worden gehaald, waarbij al vaststaat dat de installaties uit het gebouw zullen verdwijnen. Aan Van Reenen de vraag een interne waardestelling voor dit gebouw te maken, dat door de geringe ouderdom weinig gelaagdheid en vrijwel geen bouwsporen bevat. Om tot de redenering van de waardestelling te komen, werden de toehoorders eerst bekend gemaakt met

het indrukwekkende exterieur en interieur van het schakelstation. Het pand bestaat uit het daadwerkelijke schakelstation, met daarnaast een bouwvolume voor de ondersteunende functies en twee lagere bouwvolumes aan weerszijden van het pand voor de ontsluiting van het gebouw. Het bakstenen exterieur met lisenen is voorzien van zowel prefab betonnen raamkozijnen met Vera Lux glastegels als van stalen raamkozijnen van De Vries Robbé, met een prefab betonnen plint in gewassen sierbeton. Op één van de bouwvolumes is een betonnen dakopbouw voor lichttoetreding aanwezig en het dak bestaat uit bims cassetten die als bekisting hebben gediend voor het betonnen dak. Aan weerszijden van het pand zijn twee identieke trappenhuisen aanwezig die leiden naar de schakelzalen. Hier bevinden zich de installaties, met scherfwanden van elkaar gescheiden. Naast de schakelzaal zijn in het voorste bouwdeel tussenvloeren aanwezig waar de kabelschachten heen leiden. Onder het pand bevindt zich de kabelkelder, waarin betonnen goten zijn aangebracht. De elektriciteitskabels, die niet mogen knikken, worden in deze kelder voorzichtig over de goten heen geleid (afb. 2).

De uitdaging van het bouwhistorisch onderzoek naar het schakelstation lag in de waardering. Wanneer bij een jong gebouw ervoor gekozen wordt om alle elementen uit de bouwtijd een hoge monumentwaarde te geven, leidt dit tot een volledig blauwe waardestelling. Van Reenen vraagt zich af of de essentie van het gebouw dan tot zijn recht kan komen. Hij heeft ervoor gekozen om zich bij de waardestelling te laten leiden door de visie van de architect van het schakelstation: G. Hamerpagt. Deze was van mening dat de installaties van primair belang waren (de kern van het schakelstation), terwijl het gebouw als omhulsel secundair was. De installaties van het 50kV-schakelstation zullen echter uit het pand gehaald worden. Van Reenen heeft daarom in zijn waardestelling de nadruk gelegd op het bedrijfsproces en de samenhang hiervan met de gebouwstructuur, waarbij de delen die direct met het productieproces te maken hadden als primair werden aangemerkt. Op deze wijze hebben alle primaire structuren van het pand een hoge monumentwaarde gekregen. Dit geldt bijvoorbeeld voor de wanden van het hoofdgebouw waarin zich de installaties bevonden, waarbij zowel de gevels als de interne wanden als hoog zijn aangemerkt. De tussenwanden van de schakelzaal met installaties behoren echter tot de secundaire structuur van het gebouw: de tussenwanden zijn niet direct van belang bij het productieproces. Zij hebben daarmee, ondanks een datering uit de bouwtijd, een positieve en niet een hoge monumentwaarde gekregen.

De onderdelen die niet tot het primaire bedrijfsproces behoren, maar vanwege constructies en materialisering in de context van gebouw en tijd bijzonder zijn, zijn wel hoog gewaardeerd. Dit zijn bijvoorbeeld de trappenhuisen, de vloerafwerking van wederopbouwtegels en de stalen puilen van de kantoren op de verdieping.

Interessant is de waardestelling van de kelder van het gebouw. De kabelkelder is hoog gewaardeerd. Van Reenen heeft er echter voor gekozen om de kolommen in de kelder indifferent te waarderen (zie afb. 2). Dit ondanks het

Afb. 2 De kabelgoot in de kabelkelder. (foto Willard van Reenen)

feit dat, zoals hij zelf aangeeft, de kolommen geheel gaaf en uit de bouwtijd zijn. Wat bij Van Reenen bepalend was om tot zijn keuze te komen, is het feit dat de constructie niet van belang is voor de functie van de kelder of het gebouw. Het zegt niets over de structuur van de gebouwdelen en is niet van belang voor de visie van de architect. De constructie dient om de bovenliggende vloer te dragen en voor de functie van het gebouw maakt het niet uit met welke constructie dit gebeurde. Deze toch vrij radicale keuze leidde tot discussie met de monumentenambtenaar van Dordrecht en ook tot discussie in de zaal. Zolang men een waardestelling maar goed kan onderbouwen, concludeerde Van Reenen dat discussie over waardestellingen zeer nuttig en ook noodzakelijk is. Met zijn waardestelling van het 50kV-schakelstation in Dordrecht heeft hij een zeer interessant voorbeeld gegeven hoe een jong monument, waar wij er immers steeds meer van zien, gewaardeerd kan worden.

MU

VOOR DE DATUMS VAN DE KOMENDE PLATFORMS,
KIJK OP
WWW.BOUWHISTORIE.NL

DONATEURSDAG SBN

4 NOVEMBER 2017 TE GRONINGEN

Na de viering van het 25-jarig jubileum van de Stichting Bouwhistorie Nederland afgelopen jaar, volgde dit jaar de 25ste donateursdag. Voor het eerst werd Groningen bezocht, een van de oudste en grootste steden van Nederland. Iedere regio of stad in Nederland kent zijn eigen bouwtradities en eigen verschijnselen in constructies en materialen. De bouwhistorische eigenheid van Groningen was het terugkerende thema op deze dag. In de ochtend bestond het programma uit een serie lezingen, waarin werd ingegaan op de ontwikkeling van de stad, het bouwhistorisch onderzoek en de ‘specialiteiten’ op bouwhistorisch gebied. De middag bestond uit rondleidingen naar vier historische gebouwen om daar zelf de eigenheid van Groningen te kunnen ontdekken. Het programma voor de dag was tot stand gekomen in samenwerking met Monumenten & Archeologie van de gemeente Groningen.

Het ochtendprogramma vond plaats in het Pepergasthuis, een prachtig gasthuis verstoppt in een wat achteraf gelegen straat in het centrum van de stad (afb. 1). Het is één van de zes middeleeuwse gasthuizen die de stad rijk is. Het werd gesticht in 1405 voor de vele pelgrims die afkwamen op de arm van Johannes de Doper, die als relikwie in de Martinikerk werd bewaard. De lezingen vonden plaats in de kapel die in de basis stamt uit 1485 (afb. 2). Voorzitter Koos de Looft opende de dag. Hij stond stil bij het feit dat de donateursdag voor de 25ste keer werd gehouden en wat er in 25 jaar SBN bereikt is. Er gebeurt momenteel veel in de bouwhistorische wereld: er wordt veel onderzoek gedaan en ook gepubliceerd. Denk bijvoorbeeld aan de recent verschenen monografieën over de Sint Jan te 's-Hertogenbosch, het Begijnhof van Breda en de Stevenskerk te Nijmegen. Het vele onderzoek wordt veelal door individuen uitgevoerd. Daarnaast zoekt de SBN naar meer samenwerking met andere organisaties om de blik te verbreden en kennis uit te wisselen, bijvoorbeeld bij de komende studiedag in december, die georganiseerd

Afb. 1 De kapel van het Pepergasthuis. (foto Patrick Bosman)

Afb. 2 De aanwezigen luisteren naar een lezing in de kapel. (foto Maarten de Graad)

wordt in samenwerking met niet alleen de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, maar ook met onder andere de Nederlandse Kastelenstichting. De Looft sprak de wens uit om als SBN de komende jaren verder door te gaan met het zoeken naar samenwerking met andere organisaties en disciplines.

Joris van Haaften, senior adviseur Monumenten & Archeologie van de gemeente Groningen, gaf de eerste lezing van de dag en sprak over het erfgoedbeleid van de stad en het (bouwhistorisch) onderzoek. Zijn eigen kennismaking met de eigenheid van de gebouwen in Groningen vond in 1991 plaats, toen hij voor zijn werk van Maastricht naar Groningen verhuisde en geconfronteerd werd met het grote verschil tussen de twee steden. Zo viel hem op dat houtskeletten ontbraken in de Groningse huizen, in Maastricht volkomen gebruikelijk. Ook het feit dat er in Groningen vrijwel geen samengestelde balklagen zijn was opvallend, net als de 'fragiele' constructies van kappen die aanzienlijk lichter uitgevoerd waren dan vergelijkbare kappen in het zuiden van het land.

In het tegenwoordige Groningen is er sprake van een tweedeling op het gebied van erfgoed: aan de ene kant is er veel liefde voor de oude stad en is bouwhistorie een goed-nieuws-show geworden, net als de archeologie. Aan de andere kant kent Groningen een onvoorstelbare bouwhonger, die diezelfde

ochtend al aan de deelnemers duidelijk was geworden door het in aanbouw zijnde Forum in het centrum, dat hoog boven de Peperstraat uittorent. De wens om de stad binnen de huidige contouren uit te breiden staat soms op gespannen voet met het beschermd stadsgezicht. In de erfgoednota van de gemeente, waarvan afgelopen zomer het concept is vastgesteld, staat het erfgoedbeleid van de stad voor de komende tien jaar. Nieuw aan dit beleid is dat het erfgoed nu voor het eerst ook grondig in ruimtelijke context wordt beschouwd, terwijl Groningen tot nu toe een beleid had gericht op individuele panden.

Als voorbeeld van het bouwhistorisch onderzoek van Monumenten & Archeologie ging Van Haaften in op een onderzoek naar historische boerderijen binnen de gemeente. Door de kadastrale minuut van 1830 te vergelijken met luchtfoto's uit 2004 werd duidelijk welke bebouwing van boerderijen overeen kwam en waar dus potentieel een oude boerderij stond. Op die plekken werd bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd. Hier kwamen verrassende resultaten uit, van boerderijen die aan de buitenzijde bouwhistorisch oninteressant oogden, maar intern nog een oude constructie herbergden (bijvoorbeeld een dennenhouten korbeelstel uit 1610). Voor aanvang van het onderzoek waren slechts tien boerderijen aangewezen als rijksmonument, erna konden nog eens 31 boerderijen voorbeschermd worden als gemeentelijk monument.

Afb. 3 Detail van de gevel van het Gotisch huis. (foto Patrick Bosman)

Afb. 4 Voorbeeld van een plavuizen vloer in het Hinckaertshuis. (foto Maarten de Graad)

De tweede lezing van de dag werd gehouden door Gert Kortekaas, stadsarcheoloog bij Monumenten & Archeologie. Sinds 1990 wordt bij de gemeente Groningen archeologisch onderzoek uitgevoerd, in eerste instantie door vrijwilligers, tegenwoordig door gecertificeerde bedrijven. Dit onderzoek heeft door de jaren heen geleid tot waarnemingen met betrekking tot ruimtelijke ontwikkelingen van de stad: waarnemingen

die niet noodzakelijk overeen kwamen met bestaande theorieën over de stadsontwikkeling. Ter ere van het 950-jarige bestaan van de stad (de eerste vermelding van *villa Cruoninga* dateert uit 1040) is in 1990 een jubileumboek uitgegeven over de archeologie en de geschiedenis van Groningen. Hierin werd ingegaan op de oorspronkelijke structuur van de stad: het stratenpatroon zou hebben bestaan uit een zogenaamde ladderstructuur zoals in enkele Drentse dorpen. Door diverse archeologische waarnemingen door de jaren heen, waaronder een verharde weg ter plaatse van een huidige straat die werd aangetroffen bij het vernieuwen van de riolering, kon de theorie van de ladderstructuur echter geen stand houden. Het bleek dat het stratenpatroon, dat in de elfde eeuw planmatig was aangelegd, min of meer overeenkomt met het huidige stratenpatroon van de binnenstad. De oudste middeleeuwse kern lijkt naar aanleiding van vondsten bovendien noordelijker te liggen dan aanvankelijk werd verondersteld.

Ook sloten die teruggaan tot op de elfde eeuw werden teruggevonden, die de kavelgrenzen in de stad aangaven. Wanneer de oost-west gegraven sloten over de kadastrale minuut van 1830 werden geprojecteerd, kwamen vele lijnen in de structuur van de stad overeen. Mogelijk geven de opgegraven sloten de begrenzing van een aantal oorspronkelijke erven weer. Ook opgravingen waarbij historische boerderijerven werden aangetroffen en de vondst van munten en spelden die duiden op een keizershof geven informatie over de zeer vroege geschiedenis (tussen 1040 en 1100) van Groningen.

Na de archeologie ging Taco Tel, bouwhistoricus bij Monumenten & Archeologie, in op de ontwikkeling van bouwhistorisch onderzoek sinds de Tweede Wereldoorlog. Beginpunt waren de opmetingen die H. van der Wal vlak na de oorlog deed van de Grote Markt. In de jaren negentig vormde

het onderzoek van Van der Wal de basis voor een publicatie over de Grote Markt. Groningen werd in de jaren zeventig in de monumentenwereld op de kaart gezet door de destijds niet gangbare conserverende restauratie van het Gotisch huis (tegenwoordig Scheepvaartmuseum) door C. Temminck Groll. Wijzigingen aan de voorgevel werden bij deze restauratie zoveel mogelijk gerespecteerd (afb. 3). Vanaf de jaren tachtig werd door de Stichting Monument & Materiaal archeologisch en bouwhistorisch onderzoek verricht naar het Wolters-Noordhoff Complex, een gebouwencomplex van acht panden in de binnenstad van Groningen dat gedeeltelijk gesloopt werd. Het bouwhistorisch onderzoek in de stad werd doorgezet, ondersteund door verschillende bouwhistorici waaronder Frank van der Waard en Jan van der Hoeve.

Sinds 2003 werkt Monumenten & Archeologie aan een projectmatige inventarisatie van de gehele binnenstad. Hierbij is een voorselectie gemaakt met behulp van de kadastrale minuut uit 1830, waaruit bleek dat er in de stad nog circa 1150 panden van vóór 1830 zijn. Het streven is om naar ieder pand bouwhistorisch onderzoek uit te laten voeren en de resultaten per pand in een rapport te verwerken. Momenteel zijn reeds 852 panden bouwhistorisch onderzocht.

De onderzoeken worden gebruikt voor diverse doeleinden: ze dienen onder andere als basis voor planvorming en beoordeling, voor het aanwijzen van gemeentelijke monumenten, het verkrijgen van inzicht in de ontwikkeling van de stad en voor thematisch onderzoek naar verschijnselen binnen de stad zoals baksteenformaten of kapconstructies. Ook leiden de onderzoeken tot publicaties en kan op deze manier informatie gedeeld worden met een breder publiek.

Een voorbeeld betreft een onderzoek naar drie panden aan de Grote Markt waarvan één de status van gemeentelijk monument had. Uit de kadastrale minuut bleek dat de panden eigenlijk één pand waren. Bij bouwhistorisch onderzoek naar de niet beschermde panden kwam een dertiende-eeuwse nissengevel tevoorschijn. Dit geveltype was in de middeleeuwen kenmerkend voor Groningen, maar er zijn slechts weinig bewaard gebleven. Een mooie vondst dus die ontdekt kon worden dankzij de kadastrale minuut. Een terugkerend verschijnsel dat werd aangetroffen in kappen waren de vele kogelgaten. In het Rampjaar 1672 is Groningen maandenlang gebombardeerd door de bisschop van Münster, uiteindelijk zijn hierdoor slechts enkele panden afgebrand. Beschadigde panden werden provisorisch hersteld en sporen van de inslagen zijn nog altijd terug te vinden, vooral in kapconstructies. Een specifiek thema waar in Groningen onderzoek naar wordt gedaan zijn historische behangsels. Doordat in Groningen landelijk gezien stucplafonds relatief laat werden toegepast, werd tot ver in de achttiende eeuw het behang op de wanden tot tussen de balken aangebracht. Bij het later aanbrengen van de stucplafonds onder de balken bleef vaak de bovenste strook behang (die zich tussen de balken bevond) bewaard, waardoor er vandaag de dag nog veel stroken historisch behang worden teruggevonden.

Afb. 5 Detail van de ingebouwde dwerggalerij in de kap van de Martinikerk (foto Maarten de Graad)

Taco Tel sloot zijn verhaal af met de vondst van een prachtig beschilderd balkenplafond uit 1637 in de Herestraat. De vondst kreeg veel media-aandacht, hoewel de bouwhistorici niet bijzonder verbaasd waren om een dergelijk plafond aan te treffen, aangezien dit verschijnsel vaker voorkwam in Groningen. Ook het Pepergasthuis heeft eenzelfde plafondschildering gekend, mogelijk zelfs van dezelfde hand als de schildering in de Herestraat. Dit plafond is helaas niet meer in situ aanwezig. De losse vloerdelen liggen op zolder opgeslagen.

Aan bouwhistoricus Jan van der Hoeve was gevraagd de afwijkende aspecten uit de Groningse bouwkunst toe te lichten. Gezien het enorme aantal en het gebrek aan tijd, koos hij ervoor om in zijn presentatie de meest fascinerende 'Groninger specialiteiten' te benoemen.

Een opvallend verschijnsel zijn de vele osendroppen. Deze smalle stroken tussen de huizen zijn niet

alleen interessant als verschijnsel, maar kunnen ook zeer nuttig zijn bij bouwhistorisch onderzoek. Dankzij de osendroppen kunnen de zijgevels een eerste indruk geven van de vermoedelijke ouderdom van een casco: zijgevels zijn vaak ouder dan voorgevels, die met de mode meegingen. In Groningen duidt een osendrop echter niet per se op een vroege datering zoals elders in het land vaak het geval is, tot in de negentiende eeuw werden zij aangelegd. In de zeventiende eeuw werd de middeleeuwse stad uitgebreid naar het noorden. Straten werden van het oude naar het nieuwe stadsdeel doorgetrokken. Op de grens van de beide delen werden kades opgeworpen met seriematig bebouwing. Doordat de huizen verschillende eigenaren kregen is het seriematige van buitenaf soms vrijwel niet meer terug te zien, maar in de kappen van deze huizen zijn doorlopende telmerken terug te vinden. De kenmerkende rode baksteen passeert de revue als Groningse specialiteit, evenals de neiging om bouwsporen in gevels te verhullen met rode specie: bouwsporen werden overgeschilderd om ze op baksteen te doen lijken en het metselverband voort te zetten. Echter wanneer dit schilderwerk niet werd onderhouden kwamen de bouwsporen alsnog aan het licht. De rode specie

werd eveneens gebruikt om bakstenen rechter en strakker te doen lijken dan ze in werkelijkheid waren.

Een ander bekend en opvallend verschijnsel is het gebruik van de enkelvoudige balklaag in Groningse panden en het vrijwel ontbreken van samengestelde balklagen. Wel komen enkelvoudige balklagen voor met dwars hierop ribben, waarop vervolgens een bakstenen vloer gelegd werd. Deze vloeren op de verdieping kwamen ook voor in plavuizen en rode zandsteen en zijn typisch voor Groningen (afb. 4).

In Groningen komen opvallend veel smalle vensters voor. Als gevolg van het gebruik van enkelvoudige balklagen, waar deze vensters zich tussen bevonden, bleven smalle vensters lang gebruikelijk, ook wanneer er schuifvensters werden toegepast. Zelfs traditionele kloostervensters komen in Groningen tot in de achttiende eeuw voor.

Vele van deze ‘Groninger specialiteiten’ kwamen we ’s middags zelf tegen bij het bezoeken van panden in de stad. Van der Hoeve sloot zijn presentatie af door op te merken waar gezocht moet worden naar vergelijkingsmateriaal voor Groningse verschijnselen. Een vergelijking moet niet getrokken worden met de rest van Nederland, maar met de regio’s waar Groningen handelscontacten mee onderhield: de Friese kust, Duitsland en de landen in het Noorden.

Het ochtendprogramma werd afgesloten door Rogier Kuisman, ook werkzaam bij Monumenten & Archeologie, die een presentatie gaf over de erfgoedkaart van de gemeente Groningen. De kaart met geografisch gemarkeerde gegevens is interactief, en de achterliggende informatie van locaties, zoals beeldmateriaal, is daardoor makkelijk te vinden. De nadruk ligt op onderzoeken die naar een pand of gebied zijn uitgevoerd (zowel archeologisch als bouwhistorisch) maar ook juridische gegevens (denk aan het bestemmingsplan) worden aan de kaart gekoppeld. De erfgoedkaart moet zowel toegankelijk worden voor het zeer brede, algemeen geïnteresseerde publiek, als voor professionals. Een demonstratie van de kaart werd gegeven, waarbij verschillende kaartlagen werden getoond. De donateurs werden aangemoedigd om vooral zelf de kaart op te zoeken en uit te proberen en opmerkingen terug te koppelen naar de gemeente.¹

Met de presentatie van de erfgoedkaart werd het ochtenddeel van het programma afgesloten en kon in het Pepergasthuis een uitstekende lunch genuttigd worden. Voor wie interesse had was er de mogelijkheid de kappen van het complex te bezichtigen onder leiding van Frank van der Waard. De kapel uit 1485 heeft een eikenhouten sporenkap. Nadruk bij de bezichtiging van de kap lag op de telmerken in de spanten: aan de ene zijde doorlopende nummers, aan de andere zijde dezelfde nummers, maar telkens met een gebroken telmerk. Dit gebroken merk telde mee binnen de nummering, maar

¹ De erfgoedkaart is te vinden op: <https://erfgoed.groningen.nl/erfgoedkaart>

Afb. 6 Het Hinckaertshuis. (foto Patrick Bosman)

gaf tegelijk aan aan welke zijde het spant geplaatst diende te worden. Via enkele zolders werd een tweede kap in het gasthuis bereikt waar we het eerste typisch Gronings fenomeen die dag konden bezichtigen: een vloer op de verdieping bestaande uit bakstenen en plavuizen.

Na de lunch leidde een korte wandeling door de binnenstad ons van de Peperstraat naar het stadhuis aan de Grote Markt. Hier werden wij ontvangen door de burgemeester van de stad, de heer P. den Oudsten. Hij heette ons van harte welkom en benadrukte het belang van erfgoed voor de stad. Speciale aandacht ging uit naar het stadhuis zelf, dat op korte termijn grondig aangepakt gaat worden. Een belangrijk onderdeel daarbij is de raadszaal, die momenteel in de kelder gevestigd is, maar binnenkort te klein zal zijn.

De gemeente wil de raadszaal

naar de zolder verplaatsen, waarbij het atrium dichtgemaakt zal worden; een behoorlijk ingrijpende aanpassing waar de discussie nog over gaande is. Koos de Loeff bood de burgemeester het afgelopen jaar verschenen boek *Het gebouw als bewijs aan*. De deelnemers maakten hierna nog een kleine tour door de bel-etage van het stadhuis, waarbij ook de burgemeesterskamer werd aangedaan.

Het middagprogramma bestond uit rondleidingen door verschillende gebouwen. De schrijver van dit verslag ging mee met de rondleidingen naar de kappen van de Martinikerk, een rondleiding door het Hinckaertshuis en door het Noordelijk Scheepvaartmuseum. Eén groep bezocht die middag in plaats van het Scheepvaartmuseum de achttiende-eeuwse toren van de Der Aa-kerk. De rondleiding in de kappen van de Martinikerk werd gegeven door Frank van der Waard, die de groep via de kap van de sacristie en langs een ingebouwde dwerggalerij mee naar boven nam (afb. 5). In de indrukwekkende kap lag, net als bij het bezoek aan de kap van het Pepergasthuis, de nadruk op de

telmerken. Ook hier was het systeem te vinden dat al eerder die dag was gezien, met in één rij gebroken telmerken. Met zaklampen werd gezocht naar de verschillende telmerken. Daarnaast was de geleidelijke fasering van de kerk voor geoefende ogen behoorlijk goed te herkennen op zolderniveau.

Via een wandeling door de mooiste straatjes van de stad arriveerde de groep bij het Hinckaertshuis dat onder leiding van Taco Tel werd bezocht (afb. 6). Het rechter deel van het huis dateert uit de late dertiende eeuw en is in hoofdopzet weinig aangepast: bouwmuren, balklagen en kap dateren, op de later aangebrachte spanten en vlieringvloer na, uit de bouwtijd. Het is daarmee het best bewaarde dertiende-eeuwse stenen huis van de stad en een gaaf voorbeeld van een middeleeuws woonhuis. Het linker deel is het nevenhuis. Doordat de vernieuwingen in het wonen met name plaatsvonden in dit nevenhuis bleef het hoofdhuis zo gaaf bewaard. Eind jaren tachtig is een conserverende restauratie aan het pand uitgevoerd, waarbij alle losse onderdelen die werden aangetroffen gelabeld en opgeslagen werden. Deze voorwerpen zijn nu nog te aanschouwen op de zolder en vormen een belangrijke bron om de bouwfasen van het pand te kunnen dateren.

In het Hinckaertshuis zijn veel onderdelen hergebruikt: het pand telt zeven zeventiende-eeuwse paneeldeuren, allemaal herplaatst en hier en daar bijgezaagd om in de nieuwe doorgangen te passen (afb. 7). In de kap konden we een versplinterde balk aanschouwen; het gevolg van de bomschade in 1672. Ook andere Groningse eigenheden waren te zien, zoals een plavuizenvloer en beschilderde balken. De kelder bestond uit drie achter elkaar geplaatste koepelgewelven (niet typisch voor Groningen) die in het verleden enkel te bereiken waren vanaf de straat en apart verhuurd werden. Dit benadrukte het oorspronkelijke verdedigbare karakter van het huis, dat enkel via een verhoogde toegang in de gevel te bereiken was.

Afb. 7 Een van de vele hergebruikte deuren in het Hinckaertshuis. (foto Maarten de Graad)

Als laatste werd het Noordelijk Scheepvaartmuseum aangedaan, dat uit twee panden bestaat: aan de ene zijde het Gotisch huis (afb. 8) dat in de jaren zeventig terughoudend gerestaureerd is door Temminck Groll, en rechts hiervan het Canterhuis. Beide huizen dateren uit de middeleeuwen, maar de gevel van

Afb. 8. De voorgevel van het Gotisch huis.
(foto: Patrick Bosman)

het Gotisch huis stamt nog uit circa 1500, terwijl de gevel van het Canterhuis een negentiende-eeuws karakter heeft en daarmee een hele andere uitstraling heeft gekregen.

Onder leiding van Gert Kortekaas bezochten we de panden, die onderling verbonden zijn. Interessant is het verschil met het hiervoor bezochte Hinckaertshuis, dat altijd de functie van woonhuis heeft gehouden, terwijl de panden van het Scheepvaartmuseum in de loop der eeuwen nieuwe functies hebben gekregen en in structuur zijn aangepast.

Via de achterzijde van het Canterhuis kom je binnen. In het Canterhuis bevindt zich in de kelder een voor Groningen kenmerkende houten standvinkconstructie. Het hout van de constructie is dendrochronologisch onderzocht en gedateerd op 1320. Met name fascinerend op de begane grond zijn de vele interieurstukken uit

Groningen en omgeving die hier door een vorige directeur van het museum zijn geplaatst, maar niets met het pand te maken hebben. Zo is er een vroege achttiende-eeuwse schouw aanwezig en een flink natuurstenen portaal uit de achttiende eeuw in de smalle gang op de begane grond.

Het Gotisch huis heeft onder andere dienst gedaan als bierbrouwerij en aan de constructie zijn balklagen toegevoegd om het gewicht van het mout te kunnen dragen. De zoektocht naar telmerken, vlotmerken en vlotpluggen, al eerder op de dag begonnen in de kap van het Pepergasthuis, werd op de zolder van het Gotisch huis voortgezet.

De dag werd afgesloten met een borrel in stadscafé Pronk aan de Vismarkt, aangeboden door de gemeente Groningen. We willen de gemeente Groningen hartelijk danken voor hun gastvrijheid en de organisatoren en Monumenten & Archeologie van de gemeente Groningen voor hun organisatie en inzet voor deze zeer boeiende dag.

MU

VOOR DE LIEFHEBBER:

DESSERTKAMERS

BEN KOOIJ

‘Hebt gy een byzondere begeerte, om eene der lekkernyen van de spijskamer te proeven, vraagt er om, maar eigent u niets toe, waarvan gy reden hebt om te verwachten, dat men van u verwacht, dat gy het zult laten staan. Ik heb eens van een bediende gelezen, die in de dessertkamer ging om het een of andere zoetjen te snoepen, maar er enig zilver in vindende, dat ontvreemde, en zoo van de eene soort van diefstal tot de andere kwam, tot dat hy.....’¹

Binnen het Onderzoeksprogramma Interieurs van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed gaat de aandacht uit naar allerlei aspecten rond monumentale interieurs; van interieurensembles tot ingrepen in monumentale interieurs, van stucplafonds tot de interieurs van de wederopbouw. Hier wil ik aandacht vragen voor een vrij onbekende ruimte: de dessertkamer. In de beeldbank van de RCE en andere archieven is geen enkele afbeelding onder het trefwoord dessertkamer te vinden. De zoektocht naar het fenomeen dessertkamer leidde uiteindelijk tot de categorie huizen zoals de grote luxe villa’s en landhuizen.

Afb. 1 Huis Barendsen in Aalsmeer uit 1924, doorgeefluik (schuifluik) in de keuken, maker onbekend, circa 2000. Het betreft een ontwerp van Michel de Klerk uit 1923. (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

¹ Uit: *Het huisgezin* (1844).

Afb. 2 Sommige huizen en naoorlogse flats hebben in plaats van een doorgeefluik een doorgeefkast. Van doorgeefluiken zijn voldoende voorbeelden. De Lairessestraat 37 te Amsterdam, doorgeefluik (draailuik) in keuken. (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, foto J. van Galen)

DUBBELE FUNCTIE VAN DE DESSERTKAMER

Het curieuze begrip ‘dessertkamer’ doet vermoeden dat het gaat om een kamer waar een overdaad aan desserts gereed staat. Interieurdeskundige Barbara Laan brengt een uitleg door een toelichting op het huis De Bijenschans in Hilversum: ‘Keukenwerk vond plaats in de keuken, maar ook in een aparte ruimte met bergmogelijkheid voor glaswerk, servies en linnengoed. Een zogenaamde dessertkamer of pantry kon bovendien goede diensten bewijzen als “puddingfabriek” (...) In kleinere huizen kon worden volstaan met een luik tussen eetkamer en keuken zodat niet elke keer de eetkamerdeur open en dicht ging als er werd opgediend of afgenomen.’²

In het standaardwerk over de ontwikkeling van het Nederlandse interieur van C.W. Fock wordt een dessertkamer omschreven als een ruimte waar voorbereidingen voor de maaltijd worden getroffen.³ Als representatief voorbeeld wordt hier genoemd de bankierswoning van J. Borski, villa Hartelust in

Bloemendaal, een ontwerp van architect H.M. Tétar van Elven dat gerealiseerd werd in 1847-1848. Ileen Montijn sluit hier naadloos op aan met een passage in haar publicatie *Leven op stand 1890-1940*: ‘Eetkamer en huiskamer waren vaak dezelfde. Het gezinsleven speelde zich af rond de tafel, ook buiten de maaltijden. Was er een afzonderlijke eetkamer, dan was daarnaast een dessertkamer, die ook wel aanrechtkamer of dienkamer heette. Daar werd alles klaargezet wat voor de maaltijd nodig was; porselein en glaswerk werden

² Website van Stichting Historische Interieurs in Amsterdam (SHIA). Barbara Laan 30-10-2015.

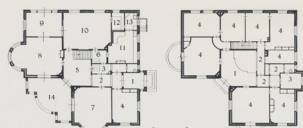
³ Fock 2001, p. 350.

Afb. 3 Huis Zypendaal te Arnhem, klassieke dessertkamer. (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, foto A.J. van der Wal uit 2000)

er bewaard.⁴ Concluderend kunnen we zeggen dat een dessertkamer twee functies heeft: een functie voor opslag en voorraad en een functie voor de voorbereiding van de maaltijd om bewoners en gasten snel en adequaat te bedienen.

⁴ Montijn 1998, p. 52.

BEGANE GROND:
1. Ingeang, 2. Porcel, 3. Glasvinder, 4. Sprink-
kamer, 5. Hal, 6. Porcel, 7. Salon, 8. Plan-
kamer, 9. Stere, 10. Eetkamer, 11. Keuken,
12. Dessertkamer, 13. Bijkeuken, 14. Veranda.

VERDERFING:
1. Trappentor, 2. Gang, 3. Hallen, 4.
Slaapkamer.

LANDHUIS „ZUIDERHOUT“ TE HEEMSTED.

ARCHITECT: J. WOLTERS.

Afb. 4 Het niet meer bestaande landhuis Zuiderhout in Heemstede. Pagina uit *Het moderne landhuis in Nederland*, 1922.

VERSCHIL MET PANTRY

Een ruimte die vergelijkbaar is met een dessertkamer is een pantry. Het is een keukentje, bijvoorbeeld in een kantoorgebouw, schip, vliegtuig of ziekenhuis, met warm en koud water, een koelkast, een koffieautomaat en dergelijke voorzieningen. De ruimte is alleen bedoeld om iets op te warmen of koffie en thee te zetten. Pantry heeft volgens *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* (1976) ook de betekenis van voorraadkast of -kamer. De *Art & Architecture Thesaurus* geeft als synoniem butlerskeuken. In *Wolters' Woordenboek Eng.-Ned.* (1992) komen we als vertaling ook butlerskamer tegen. Hoewel de functies van dessertkamer en pantry dicht bij elkaar liggen, is er toch ook een verschil. Bij de dessertkamer gaat het vooral om de voorbereiding en het uitserveren van de maaltijd door dienstpersoneel, terwijl bij de pantry de zelfzorgfunctie belangrijk is.

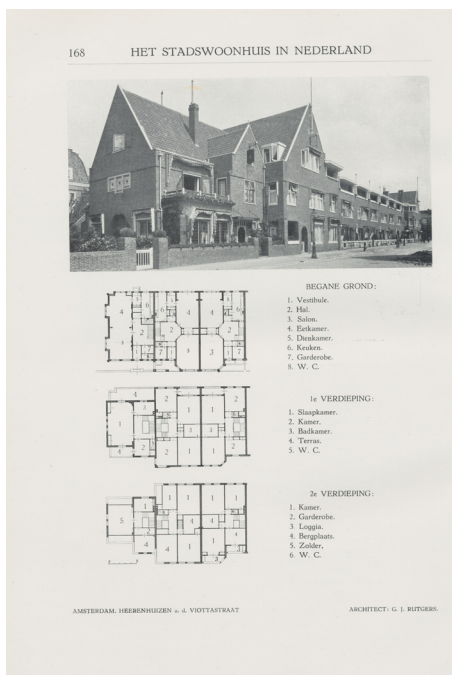
Daarnaast heeft de dessertkamer een langere bestaansgeschiedenis dan pantry. In de literatuur, kranten en tijdschriften en etymologiebank komen we voor pantry vooralsnog niet verder terug in de tijd dan de vroege negentiende eeuw.

WANNEER ONTSTAAN DESSERTKAMERS?

In grote, particuliere huizen vindt vanaf de achttiende eeuw een toenemende differentiatie van vertrekken plaats. Dessert- en eetkamers waren toen de norm geworden.⁵ Vele opdrachtgevers, architecten en interieurontwerpers keken met een zekere frequentie naar het leven op het Hof met al het bedienend personeel en naar de velen die daar belangrijke functies vervulden; ‘trends’ werden op de voet gevolgd. Toch zijn er niet veel vermeldingen van dessertkamers in publicaties voor de negentiende eeuw te vinden. Een oorzaak zou kunnen zijn dat bewoners en eigenaren de ruimte anders noemden. Dr. J. Heringa noemt kort in zijn essay *Diplomatiek ceremonieel in het midden van de achttiende eeuw* de dessertkamer: ‘Nog was er een tafel voor de pages, een voor de camerdiensers en bodens en een voor de

⁵ Fock 2001, p. 266.

lacqueyen: alle door billietten gedistingueert; soo ook de dessertkamer.⁶ De bekende Jacobus Craandijk heeft tijdens zijn wandelingen en bezoeken hier en daar bij buitenhuizen een dessertkamer gezien, onder andere in Wassenaar, maar dan hebben we het over de late negentiende eeuw.⁷ In *Het moderne landhuis in Nederland* van J.H.W. Leliman en K. Sluyterman uit 1922 worden landhuizen uit het eerste kwart van de twintigste eeuw behandeld. Een ervan is het landhuis Zuiderhout in Heemstede.⁸ Het gaat om een ruime opgezette villa uit 1909 naar ontwerp van architect Johannes Wolbers. Naast de eetkamer ontwierp de architect een kleine dessertkamer, bijkeuken en een ruime keuken. Het is een uitzondering als een landhuis met aparte eetkamer of eetzaal geen dessertkamer heeft. Architect Leliman schreef een soortgelijk boek over het stadswoonhuis.⁹ Hier zien we een ander beeld; een dessertkamer is in een stadswoonhuis zeker niet standaard aanwezig. We moeten eerder aan de voorziening van een schuif- of klapluik tussen de keuken en woonkamer denken. Een uitzondering is het eerste huis van een reeks aaneen gebouwde herenhuizen aan de Viottastraat in Amsterdam van architect G.J. Rutgers. We zien hier in de plattegrond een kleine dessertkamer naast de eetkamer. Eigenaren van stadswoonhuizen hadden in tegenstelling tot eigenaren van landhuizen vaak maar weinig personeel in dienst, soms alleen iemand voor het huishouden. Het zijn meestal de grotere stadswoonhuizen die een aparte eet- en woonkamer hebben, soms en suite.

Afb. 5 Viottastraat in Amsterdam.
Pagina uit *Het stadswoonhuis in Nederland gedurende de laatste 25 jaren*, 1924.

⁶ *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 1961, p. 89.

⁷ Craandijk 1880, p. 32-33.

⁸ Leliman e.a. 1922³, p. 232.

⁹ Leliman en Van der Steur 1924².

Afb. 6 Huis aan het Frederikspark in Haarlem.
(foto B. Kooij 2017)

SITUERING VAN DESSERTKAMER IN DE PLATTEGROND

1. horizontale verbinding

Op de plattegrond van het eerder genoemde Hartelust in Bloemendaal bevindt zich in het midden aan de achterzijde de grote rechthoekige eetzaal. Links naast de eetzaal is de dessertkamer gesitueerd. Bij het huis Oostbroek (1887-1888) in De Bilt is, zoals bij vele andere huizen uit die tijd, direct naast de eetkamer in de 'bediendeafdeling' de dessertkamer die via een vrijwel onzichtbaar deurtje in de lambrisering toegang tot de eetkamer bood.¹⁰ Bij een nog later voorbeeld, zoals een stadsvilla in Haarlem uit 1902, blijkt er eenzelfde samenhang te zijn als bij Hartelust en Oostbroek. Het gaat hier om een bijzondere stadsvilla aan het Frederikspark naar ontwerp van architect J.A.G. van der Steur. Hij realiseerde deze villa in opdracht van Jacobus Cornelis Joekes, een voormalig marineofficier, getrouwd met

Elisabeth Petronella Watering. Van der Steur ontwierp in het linker gedeelte op de begane grond, van voor naar achter, een woonkamer, een dessertkamer en een keuken.¹¹ Uit deze voorbeelden wordt duidelijk dat keuken, dessertkamer en eetkamer op de begane grond horizontaal dicht bij elkaar zijn gesitueerd om een goede functionele relatie te waarborgen.

2. verticale verbinding

Anders is de situatie bij oudere grote huizen zoals bij het zeventiende-eeuwse Sparrendaal in Driebergen. Uit archiefgegevens uit het midden

¹⁰ Van Groningen 1999, p. 205.

¹¹ SHIA, Alexander Westra 30-6-2016.

Afb. 7 Huis Pavia in Zeist. (foto B. Kooij 2017)

van de negentiende eeuw weten we dat de grote zaal op de bel-etage dienst deed als eetkamer. In het souterrain waren onder andere de provisiekamer, keuken, dessertkamer en groentekelder gesitueerd.¹² Een ander maar veel jonger voorbeeld is huis Pavia in Zeist dat dateert uit circa 1860. Hier zijn op de bel-etage onder andere twee zitkamers, ruime salon met grote veranda, eetkamer en dessertkamer.¹³ Op de plattegrond zien we dat de eetkamer in rechtstreekse verbinding staat met de dienkamer of dessertkamer waar de bediening het voedsel warm kon houden. In de dessertkamer bevond zich een voedsellift die in de kelder naast de diensttrap uitkwam. Zo kon het eten snel getransporteerd worden en bleef de verspreiding van etensgeuren tot een minimum beperkt.¹⁴ Opmerkelijk is dat de keuken niet naast of direct onder de eetkamer ligt. Hebben we hier te maken met een oudere opzet van de ruimtes?¹⁵ Het huis Sparrendaal inspireerde hoogst waarschijnlijk de opdrachtgevers van huis Pavia bij de opzet van hun huis want zij kenden Sparrendaal van hun bezoeken heel goed.

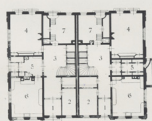
C.L. van Groningen komt in haar studie over de buitens op de Utrechtse Heuvelrug tot de conclusie dat bij veel huizen in de negentiende eeuw

¹² Van Groningen 1999, p. 182.

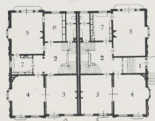
¹³ Van Groningen 1999, p. 203.

¹⁴ Van Groningen 1999, p. 204

¹⁵ Van Groningen 1999, p. 204.

BEGANE GROND:
1. Ingang. 2. Spreekkamer. 3. Hal. 4. Bibliotheek. 5. Privékamer. 6. Keuken.
7. Centrale verwarming.

VERDIEPING:
1. Ingang. 2. Hal. 3. Salon. 4. Huiskamer.
5. Eetkamer. 6. Boudoir. 7. Dienstkamer.

AMSTERDAM, DUBBEL HERENHUIS n. 3. MUSEUMPLEIN.

ARCHITECT: J. LONDON.

Afb. 8 Groot pand aan het Museumplein.
Pagina uit *Het stadswoonhuis in Nederland gedurende de laatste 25 jaren*, 1924.

de eetkamer boven de keuken was. Verbinding was er door een voedsellift of door een diensttrappenhuis. 'De eetkamer hoorde vanuit de hal bereikbaar te zijn. Naast de eetkamer lag een dienkamer of dessertkamer, een smal vertrek, waar het eten kon worden klaar gezet en warm gehouden, zonder dat hinderlijke etensgeuren voortijdig de eetkamer konden bereiken.'¹⁶ De verticale verbinding tussen eetkamer en keuken is te verklaren door de aanwezigheid van een onderhuis of souterrain. In de zandbodem op de Utrechtse Heuvelrug was een onderhuis zonder al te veel problemen goed te realiseren. Het directe gevolg is dat de bel-etage ruim boven het maaiveld ligt. Het realiseren van een onderhuis kan ook goed te maken hebben met de strakke scheiding van privévertrekken en ondersteunende vertrekken. Het hele onderhuis heeft dan de functie van dienstruimte zoals ook het geval is bij het zeventiende-eeuwse kasteel

Amerongen. Een verticale verbinding van eetkamer en keuken komt zeker nog voor in het begin van de twintigste eeuw. Zo is in Amsterdam een ruim opgezet dubbel woonhuis aan het Museumplein gerealiseerd door architect J. London. De eetkamer met dienkamer is hier op de verdieping, terwijl de keuken op de begane grond is gesitueerd.

3. Oriëntering en inrichting

Van belang is ook even stil te staan bij hoe de dessertkamer, keuken en eetkamer in de plattegrond zijn opgenomen. Van Groningen vermeldt dat doorgaans aan de noord- en westzijde van het gebouw, die vertrekken worden gegroepeerd, waar slechts tijdelijk verblijf wordt gehouden en die ondergeschikt zijn. Dat houdt in dat de keuken met provisiekamer, bijkeuken, dessertkamer en de eetkamer aan de west- en de noordkant van het gebouw liggen.¹⁷ Door

¹⁶ Van Groningen 1999, p. 192.

¹⁷ Van Groningen 1999, p. 212.

de situering in de plattegrond valt er niet in elke dessertkamer direct licht, soms indirect licht via de hal, gang of ander vertrek zoals bij het Haarlemse voorbeeld. In de negentiende eeuw zal het personeel zich met kaarsen of olielampen in de dessertkamer hebben moeten behelpen. Bij Zuiderhout is opvallend dat de dessertkamer een klein venster in de buitengevel had.

De inrichting van een dessertkamer is doorgaans sober en doelmatig. Veelal is er horizontaal een directe verbinding via deuren met de keuken en de eetkamer. We vinden er kastjes voor servies, bestek en ander tafelgerei. Dan is er verder 'opslagruimte' voor de gangen van het diner. Dit kunnen een of meer tafels of aanrechtbladen zijn. Bij huis Sonneveld in Rotterdam zien we in de dessertkamer bovendien nog

de luxe van een wastafel en een groot raam dat licht in de ruimte werpt. Bij een verticale verbinding tussen de eetkamer en keuken kan de inrichting net even anders zijn door de aanwezigheid van een voedselliftje. De grootte van een dessertkamer is doorgaans afgestemd op de grootte van de eetkamer en keuken en het aantal gasten dat gewoonlijk wordt uitgenodigd.

Afb. 9 Huis Sonneveld te Rotterdam, de dessertkamer op de verdieping. (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, foto G.J. Dukker en P. van Galen 1999)

TWEE VOORBEELDEN UIT DE NEGENTIENDE EEUW

1. Een opmerkelijke vrijstaande stadsvilla is Plantage Lepellaan 6 in Amsterdam. Deze villa is in 1874 gebouwd in opdracht van commissionair en wethouder J. Coninck Westenbergh. Het gaat hier om een ontwerp van de architecten W. en J.L. Springer. Op de begane grond waren vanuit de vestibule de keuken, dessertkamer, salon, woonkamer en eetkamer bereikbaar. De keuken en de bescheiden dessertkamer waren naast de eetkamer gesitueerd in het rechterdeel van het huis. In 1893 werden de keuken en dessertkamer verhuisd naar de linkerachterzijde van het huis, dicht bij de woonkamer, om plaats te maken voor een tuinkamer met serre.¹⁸

2. Villa Koningshof in Overveen is in de periode 1898-1900 gebouwd in opdracht van bankier Johannes Luden en zijn vrouw Mathilde Luden-Van der Vliet. Voor het ontwerp werd Abraham Salm uitgenodigd. De dessertkamer-

¹⁸ Burkom e.a. 2001, p. 195-196.

Afb. 10 Landhuis Koningshof te Overveen, met in het linker deel de keuken en dessertkamer. (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, foto A.J. van der Wal)

dienkeuken is een forse ruimte die direct grenst aan de eetkamer. Van hieruit konden de familie en de gasten bediend worden. De kookkeuken is iets verderop in de dienstvleugel gesitueerd. In en rond de villa was veel werk te doen waardoor het personeel over grotere ruimten kon beschikken.¹⁹

TWEE VOORBEELDEN UIT DE TWINTIGSTE EEUW

1. Villa Habeo Horem aan de Zandvoortseweg in Aerdenhout is een statige, ruime villa. Oorspronkelijk was de naam Villa Maria. Het huis is gebouwd in opdracht van bouwmaterialenhandelaar A.J.H. Reijnders en zijn echtgenote Maria Francina Josephine Carolina Kolberg in 1908-1909. Zij trokken voor het ontwerp architect Jacob van den Ban aan. Het huis heeft een tamelijk ruime dessertkamer tussen de keuken en de woonkamer in het oostelijk deel van de begane grond. Vanuit de dessertkamer geeft een kleine trap toegang tot de eerste verdieping.²⁰
2. Het huis De Bijenschans aan de Sparrenlaan in Hilversum-Zuid is gebouwd

¹⁹ SHIA, Ester de Haan 8-1-2017.

²⁰ SHIA, Alexander Westra 31-3-2017.

in opdracht van de weduwe A.J. (Tine) de Kruijff-Gobius voor haarzelf en haar drie kinderen en inwonend personeel. Architect was Henk Wegerif die het huis in 1917-1918 realiseerde aan de rand van de heide. Hij voerde hier, zoals gebruikelijk bij de opzet van villa's, een strenge scheiding van privévertrekken en dienstvertrekken door. De opdrachtgeefster had waarschijnlijk veel rust nodig voor haar passie, namelijk het schrijven van kinderboeken.

TOT SLOT

In grote villa's en landhuizen waar een aparte eetkamer aanwezig is en waar geregeld gasten worden ontvangen, is doorgaans een dessertkamer aanwezig. Voor het goed laten functioneren van een grote huishouding zijn de keuken, de eet- en dessertkamer van belang en uiteraard de situering in de plattegrond. Bij de omvang van de ruimten speelt ook een rol hoeveel personeel werkzaam of betrokken was, behalve voor het huishouden denke men aan personeel voor het onderhoud van de tuin en tal van andere zaken.

De eerste voorbeelden van dessertkamers bij paleizen en belangrijke huizen dateren uit de zeventiende eeuw. De dessertkamer is vooral tijdens de periode 1840-1940 populair bij de rijken. Architecten ontwierpen een strenge scheiding tussen de privévertrekken en de vertrekken met de ondersteunende diensten. De dessertkamer zou als een overgangsruiimte kunnen worden gezien, een ruimte vanwaar personeel kort de privéruimte van de eigenaar binnenkomt. De deur van de dessertkamer is bij sommige huizen bijna onzichtbaar weggewerkt. In vele grote huizen is de eetkamer of eetzaal op de begane grond met daar dichtbij de dessertkamer en keuken. Huizen met een souterrain of onderhuis hebben geen horizontale maar een verticale verbinding met de keuken.

Afb. 11 Een redelijk oud (vroeg achttiende-eeuws?) voorbeeld van een dessertkamer in kasteel Amerongen. Deze bevindt zich achter de eetzaal en staat met een trapje en liftje in verbinding met het souterrain. Een tweede trapje leidt naar een balkon grenzend aan de eetzaal waar een orkestje kon plaatsnemen. (foto P.J. Bosman)

LITERATUUR

- Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, deel 75 (1961)
Burkom, F. van e.a., *Leven in Toen*, Zwolle-Amsterdam 2001
Craandijk, J., *Wandelingen door Nederland met pen en potlood*, deel 5 (1880)
Fock, C.W. e.a., *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001
Groningen, C.L. van, *De Utrechtse heuvelrug. De Stichtse Lustwarande. Buitens in het groen*, Zeist 1999
Het huisgezin (1844)
Leliman, J.H.W. en A. J. van der Steur, *Het stadswoonhuis in Nederland gedurende de laatste 25 jaren*, 's-Gravenhage 1924
Leliman, J.H.W., K. Sluyterman en A.J. van der Steur, *Het moderne landhuis in Nederland*, 's-Gravenhage 1917
Montijn, I., *Leven op stand 1890-1940*, Amsterdam 1998

DE KLAMPTEGEL,

EEN ONBEKEND EN IN DE VERGETELHEID GERAAKT
PRODUCT VAN DE GROFKERAMISCHE INDUSTRIE

EDWIN ORSEL

INLEIDING

Bij bouwhistorisch onderzoek in Leiden worden met regelmaat klampen aangetroffen. Soms lijken hiervoor daktegels te zijn hergebruikt. Maar omdat ophangnokjes of nagelgaatjes voor bevestiging ontbreken, lijkt het hier te gaan om een specifiek product om muren te beklampen. In dit artikel wordt aandacht gevraagd voor dit onbekende product dat met *klamptegel* zal worden aangeduid.¹

TEGELS ALS KLAMP

Om onregelmatig opgaand muurwerk uit te vlakken kan deze worden beklampt. Beklampen in verband met metselwerk is volgens Haslinghuis-Janse: 'een muur uit- of inwendig herstellen of bijwerken met een dunne bekleding van metselwerk, met een klamplaag, bestaande uit bakstenen op hun kant, Ook b.v. bij kelders en regenbakken tegen doorsijpelen van vocht (plaklaag)'.² Een gemetselde klamplaag is een 'verticale laag van stenen op hun plat. Die kan dienen om een deel van de muur te verzwaren of als plaklaag om waterkerende muren van een kelder of regenwaterbak dicht te maken'.³ In de definitie is voor de klamplaag sprake van een laag bakstenen op hun kant. Bij het Leidse documentaire bouwhistorisch onderzoek van panden in verbouwing worden, naast de genoemde bakstenen, allerlei soorten, hergebruikte materialen voor de inwendige

Afb. 1 Lange Mare 106.
(foto E. Orsel, ELO)

¹ Pieter-Jan De Vos (ELO), Michel van Dam (IDDS), Marcel van Dijk, Jan Dröge en Hans van Klinken worden van harte bedankt voor hun medewerking aan dit artikel.

² Haslinghuis-Janse 1997, p. 66.

³ Haslinghuis-Janse 1997, p. 257.

Afb. 2 Lange Mare 106. (foto E. Orsel, ELO)

beklamping van muren aangetroffen, zoals plavuizen, dakpannen, leien, glas of combinaties daarvan, vastgezet in een flink pakket mortel. De beklampingen lijken vooral te zijn bedoeld om een onregelmatige muur met allerlei verstoringen weer (redelijk) vlak te maken. De beklampingen komen bovendien voornamelijk voor tegen de binnenzijde van de bouwmuren van het bouwkundige casco.

Een aantal keren leken voor een beklamping ook daktegels te zijn hergebruikt. Het viel toen al op dat vreemd genoeg (sporen van) ophangnokjes of nagelgaten voor de bevestiging ontbraken. Van twee voorbeelden, Hoogstraat 3 en Lange Mare 106, zijn toen ook monsters verzameld voor de collectie Historische bouwfragmenten van ELO (afb. 1-3). Lange Mare 106 is een roodbakende tegel met een afmeting van 22,7 x 15 x 1,7 cm.⁴ Dit pand staat in de stadsuitbreiding van 1611, zodat de herstelling waarbij de tegel is toegepast een jongere datering moet krijgen.⁵ De tegel in Hoogstraat 3 meet 24 x 15 x 1,9 cm.⁶ De muren waarop deze tegels zijn aangebracht als herstelling dateren van rond 1500, zodat de herstelling jonger moet zijn.⁷

⁴ ELO, collectie Historische bouwfragmenten, vondstnummer MZ00047. De tegel weegt 933 gram.

⁵ Zie dossier Lange Mare 106 in bouwhistorisch archief ELO.

⁶ ELO, collectie Historische bouwfragmenten, vondstnummer MZ00046. De tegel weegt 1020 gram.

⁷ Zie dossier Hoogstraat 3 in bouwhistorisch archief ELO.

Deze roodbakkende keramische tegels hebben een ruwe bezande zijde en een gladdere afgestreken zijde. De afgestreken zijde is niet geheel horizontaal. De randen lijken afgesneden, maar zijn wel enigszins onregelmatig. De onregelmatigheden maken duidelijk dat er geen sprake is van machinaal vervaardigde tegels. De tegels hebben bovendien geen (sporen van een) nok of nagelgaatjes en er zijn geen sporen van glazuur. Deze tegels zijn in het verleden wel als hergebruikte daktegels gedetermineerd.

Afb. 3 Hoogstraat 3. (foto E. Orsel, ELO)

LEIDSE DAKTEGELS

Middeleeuwse Leidse daken waren voorzien van een weke dekking of een harde, onbrandbare dekking van natuurleien of keramische daktegels. Van een dekking van boven- en onderpannen (zogenaamde monniken en nonnen) is in Leiden nog geen spoor aangetroffen, ook niet archeologisch. Bekend is dat omstreeks het midden van de zestiende eeuw de keramische daktegels werden opgevolgd door de oud-Hollandse golfpan.⁸

Op basis van gevonden daktegelfragmenten was de in Leiden toegepaste daktegel van oranje-roodgebakken aardewerk, meestal ongeglazuurd en uitgevoerd met één ophangnok.⁹ Het formaat schommelt tussen 25,5/27 x 15/16 x 1,4/1,9 cm. voor de oudste voorbeelden en 23/24 x 15 x 1,5/1,9 cm. voor de jongere. De daktegels zijn hoogstwaarschijnlijk vervaardigd door de pannen- en steenbakkerijen rondom Leiden.

GEEN DAKTEGEL MAAR KLAMPTEGEL

Recentelijk kwamen meer voorbeelden van dezelfde soort tegels aan het licht. Deze kenmerken zich alle door de vorm van een roodbakkende rechthoekige daktegel, maar (sporen van) ophangnokjes of spijkergaatjes ontbreken. Door voortschrijdend inzicht werd duidelijk dat het geen hergebruikte daktegels zullen zijn, maar vermoedelijk een specifiek tegelproduct om als dunne klamp te kunnen verwerken.

In het pand Herengracht 37 (casco van direct na 1660) kwam in de gang op

⁸ Baar 1994, p. 28-30 en Dröge 2010, p. 271.

⁹ Zie dossiers Aalmarkt 21 en Breestraat 76 en 90 in bouwhistorisch archief ELO.

Afb. 4 Herengracht 37. (foto M. van Dijk)

de begane grond, tegen de rechterbouwmuur een klamp van onder andere de bedoelde tegels te voorschijn (afb. 4).¹⁰ De datering hiervan is onzeker. De bouwmuur dateert van direct na 1660. De klamp zal van veel later zijn. Eventueel is deze geplaatst bij een achttiende-eeuwse verbouwing, waarbij ook een rococoplafond uit circa 1750-1775 hoort.¹¹ Maar meer waarschijnlijk is de klamp te koppelen aan een laatnegentiende-eeuwse verbouwing. Aangezien de beklamping samenhangt met een dichtzetting van een voormalige doorgang naar het buurpand en deze in 1886 is vernieuwd, is dit vermoedelijk ook de datering van deze klamptegels.¹² Bij de bouwhistorische documentatie van het Aalmarktproject door BAAC bleek dat in de gang op de begane grond van Aalmarkt 18 tegen de linkerbouwmuur ook dergelijke tegels als

klamp waren toegepast (afb. 5).¹³ De gepleisterde bouwmuur van Aalmarkt 18 dateert uit het midden van de zeventiende eeuw. De rode rechthoekige tegels zijn in een flink mortelbed tegen de gepleisterde muur geplakt en vervolgens afgepleisterd.¹⁴ De afwerkingen van de gang, die uit verschillende fases van de negentiende eeuw tot het begin van de twintigste eeuw dateren,

¹⁰ De dunne roodbakende tegels hebben een rechthoekig formaat. Een ophangnokje of spijkergaten ontbreken. Van deze tegels zijn verder geen gegevens bekend.

¹¹ Conserf 2014.

¹² Zie redengevende omschrijving Herengracht 35, Rijksmonument 24747, Gereformeerd Minne- of arme Oude Mannen en Vrouwenhuis.

¹³ BAAC 2017.

¹⁴ Ook van deze vondst zijn geen nadere gegevens vastgelegd.

sluiten goed aan op de klamp. De datering van deze klamptegels is daarom waarschijnlijk negentiende-eeuws.

Bij de restauratie van Hogewoerd 59 kwamen tegen de gangmuur op de begane grond ook van dergelijke tegels te voorschijn (afb. 6 en 7).¹⁵ Deze roodbakende tegel heeft een formaat van 24 x 15,5 x 1,5 cm en is eveneens handgevormd met een gladde en een ruwe zijde en afgesneden zijkanten.¹⁶ De tegel is geplaatst tegen de rechterbouwmuur van het voorhuis, in samenhang met de afwerking van de gang.

Afb. 5 Aalmarkt 18. (foto M. van Dam)

Deze gang is ontstaan in 1833, maar het grootste deel van de afwerking dateert van circa 1875.¹⁷ Deze laatste datering is vermoedelijk de datering van de klamp en de klamptegels. Discussies met collega's over het bestaan van deze klamptegels leverde een volgend voorbeeld. Jan Dröge heeft bij zijn onderzoek naar Rapenburg 26 tegen de rechter gangmuur op de begane grond ook een beklamping aangetroffen.¹⁸ Deze wigvormige uitvulling was een combinatie van leien, pannen, plavuizen, bakstenen en dus klamptegels. Deze uitvulling zal naar alle waarschijnlijkheid behoren bij een grootscheepse verbouwing uit 1855. Een ander voorbeeld komt uit Haarlem.¹⁹ Michel van Dam van IDDS constateerde bij een sloopdocumentatie van Gierstraat 35 op de begane grond, tegen de rechterbouwmuur, bij de trap naar de bovenwoning, een beklamping van dergelijke tegels (afb. 8 en 9). De tegels van het formaat 21 x 15 x 1,5 cm. hebben geen ophangnokjes of nagelgaatjes.²⁰ Er is sprake van een handgevormd product met een gladde afgestreekte zijde en een ruwe zijde

¹⁵ Met dank aan Hans van Klinken, Stichting Diogenes.

¹⁶ De tegel van Hogewoerd 59 zal worden opgenomen in de collectie Historische bouwfragmenten van ELO. De tegel weegt 1180 gram.

¹⁷ Dröge 2015.

¹⁸ Vriendelijke mededeling Jan Dröge. Zie ook Rijksgebouwendienst 1986.

¹⁹ Vriendelijke mededeling Michel van Dam, IDDS.

²⁰ De tegel weegt 976 gram.

Afb. 6 en 7 Hogewoerd 59. (foto E. Orsel, ELO)

en afgesneden zijkantten. De datering van de klamptegel is onbekend, maar zou goed kunnen behoren bij de negentiende-eeuwse afwerking van de opgang.

Uit archeologisch onderzoek in Amsterdam zijn deze tegels ook bekend.²¹ In een opgraving aan de Elandstraat 101 zijn meerdere voorbeelden aangetroffen. Het formaat is 24,7 x 15,2 x 0,9 cm. en de context dateerde deze tegels in de periode 1800-1900.²² In Amsterdam worden deze tegels 'plakkers' genoemd en gezien als vulling om niveauverschillen in metselwerk op te vullen.²³

CONCLUSIE

Op basis van verschillende vondsten bij documentair bouwhistorisch onderzoek in Leiden en Haarlem is een specifiek product naar voren gekomen. In beklampingen van bouwmuren zijn, naast bakstenen, plavuizen, leien, dakpannen en glas ook een specifiek soort tegels verwerkt. Dit zijn rechthoekige dunne keramische tegels van ongeveer 21-24 x 15-15,5 x 1,5-1,9

cm. De tegel is handgevormd met een ruw zijde, een gladdere afgestreaken zijde en afgesneden zijkantten. In eerste instantie werd gedacht dat dit hergebruikte daktegels betroffen. Echter door de vondstomstandigheden en het ontbreken van ophangnokjes of nagelgaatjes voor bevestiging werd duidelijk dat het een specifiek product voor beklampingen moet zijn. Deze *klamptegel* is vermoedelijk een standaardproduct van de grofkeramische industrie uit de Leidse regio. Het is nog niet machinaal vervaardigd en zal daarom van voor de invoering van industriële persen en vormmachines dateren.²⁴ Op basis van de

²¹ Gawronski, Jayasene en Veerkamp 2012, p. 24, 25, 30 en 69. Vondsten ELS-34 en ELS-44-1. Met dank aan Michel van Dam.

²² Gawronski, Jayasene en Veerkamp 2012, p. 60; spoor 50. Ook wordt een datering van 1650-1700 genoemd, maar dit lijkt bij de onderliggende structuur te horen; Gawronski, Jayasene en Veerkamp 2012, p. 59; spoor 22.

²³ Gawronski, Jayasene en Veerkamp 2012, p. 24; noot 39.

²⁴ Stenvert 2012, p. 73-76.

voorbeelden kan dit product voorlopig in de negentiende eeuw worden gedateerd, mogelijk ook al in de achttiende eeuw. De vondsten zijn aangetroffen als uitvulling op bakstenen buitenmuren (zijgevels). Deze bouwmuren hebben in Leiden vaak last van optrekkend en/of doorslaand vocht. Wellicht werd dit keramische product zelfs gezien als vochtkerend.

De vondsten van deze klamptegels duiden niet alleen een onbekend product van de grofkeramische industrie uit de achttiende eeuw, maar maken ook eens te meer het nut van documentair bouwhistorisch onderzoek bij uitvoering van sloop- en verbouwingswerkzaamheden duidelijk!

LITERATUURLIJST

BAAC, Leiden – Aalmarkt 18, *Bouwhistorische deeldocumentatie*, BAAC Rapport B-14.0283-AALM18, concept, 's-Hertogenbosch 2017

Baar, P.J.M. de, Dakpannen in Leiden, in: *Renus, mededelingenblad van de AWN*, afd. *Rijnstreek*, nr.2, 1994, p.24-30

Conserf, *Herengracht 37, Een*

bouwhistorische verkenning van Herengracht 37 te Leiden, Leiden 2014

Dröge, J.F., Bauvorschrift, Versteinerung und Subvention, Das Leidener "Ontwerpkeurbuch" von 1607 als Quelle für die Baugeschichte, in: *Hausbau in Holland, Baugeschichte und Stadtentwicklung*, Marburg 2010, p.267-276

Dröge, Bureau voor Bouwhistorie, *Hogewoerd 59-61 Leiden, Bouwhistorische opname*, Leiden 2015

Gawronski, J., Jayasena, R. en J. Veerkamp, 'Ons genoeg', *Archeologische Opgraving Elandstraat 101, Amsterdam (2010)*, AAR 67, Amsterdam 2012

Haslinghuis-Janse, *Bouwkundige termen, Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden 1997

Rijksgebouwendienst, Bureau Rijksbouwmeester, Adviesgroep Monumenten in Rijksbezit, *Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling, Rapenburg 26 Leiden*, 's-Gravenhage 1986

Stenvert, R., *Biografie van de baksteen, 1850-2000*, Zwolle 2012

Afb. 8 en 9 Gierstraat 35 Haarlem.
(foto E. Orsel, ELO)

DE ‘DEVENTER TWEELING’

DE OUDSTE NAALDSPITSEN IN NEDERLAND?

KAREL EMMENS

Afb. 1 De twee rijzige naaldspitsen op de westgevel van de Bergkerk in Deventer. (foto K. Emmens)

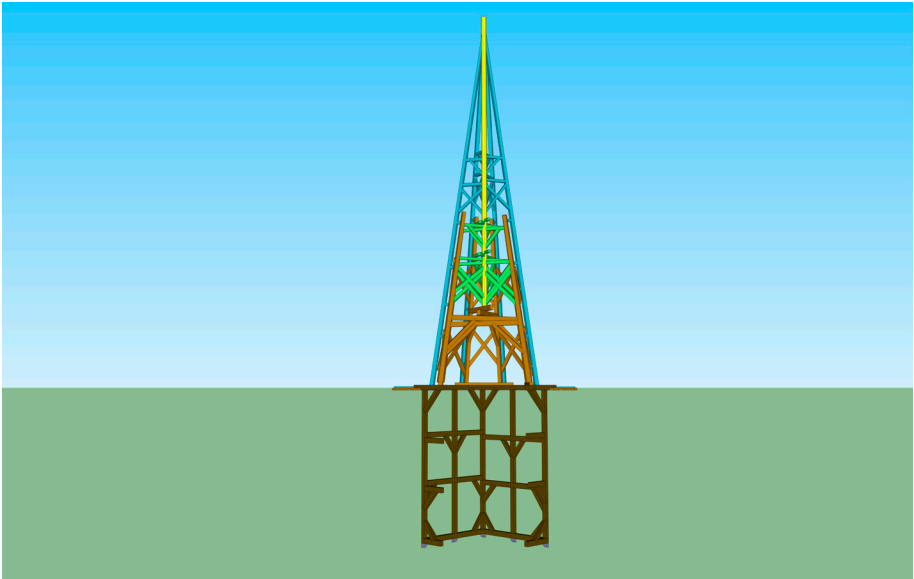
Het silhouet van veel steden en dorpen in onze streken wordt nog altijd bepaald door de rijzige, laatmiddeleeuwse naaldspitsen. We komen ze niet alleen tegen op de vele honderden kerktorens uit die tijd, maar ook op allerlei andere torens, van kastelen tot stadspoorten. Over het ontstaan en de ontwikkeling van de naaldspits weten we eigenlijk nog weinig. Er is wel al het een en ander over geschreven, maar systematisch onderzoek heeft nog niet plaatsgevonden.¹ Het is dan ook meestal toeval – zoals zo vaak in ons vakgebied – als er nieuwe informatie naar boven komt. Tijdens ons bouwhistorisch onderzoek van de Bergkerk in Deventer kwamen Jeroen Krijnen en ik op de beide westtorens twee in oorsprong zo goed als identieke spitsen tegen met een zeer ongebruikelijke constructie, die een hoge ouderdom deed vermoeden.² (afb. 1) Het dendrochronologisch onderzoek door Dirk de Vries (RCE) heeft dit vermoeden bevestigd, want ze blijken uit de late veertiende eeuw te stammen (1389-1395d).³ Ze zijn zelfs enkele jaren ouder zijn dan de kleine naaldspits van de St.-Maartenskerk in Zaltbommel (1397d), die al eerder in de *Nieuwsbrief* is besproken.⁴ Nu we de oudste voorbeelden van dergelijke spitsen telkens

¹ Janse 1989, 7 en 231-234. Janse 1994. Emmens 2015.

² Krijnen 2015, 23-24.

³ Krijnen 2016.

⁴ Emmens 2015, 97-102.

Afb. 2 Op deze opengewerkte impressie van de torenspits is onder de spits het torenverband in de vorm van een vakwerkconstructie op de hoogste verdieping van de toren weergegeven. Omdat een nauwkeurige opmeting van de spitsen ontbreekt, zijn voor de impressies bestaande bouwtekeningen gebruikt, die zijn gecorrigeerd aan de hand van schetsen en foto's. De weergave benadert de toestand van de noordelijke spits zo nauwgezet mogelijk, in de zuidelijke spits komen op sommige plaatsen minder balken voor dan in de noordelijke. (afb. K. Emmens)

iets vroeger in de veertiende eeuw kunnen dateren, is het belangrijk om niet alleen de bijzondere constructie van de spitsen op de Bergkerktorens zelf voor het voetlicht te brengen, maar ook verder te filosoferen over de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis van naaldspitsen.⁵

DE TWEE NAALDSPITSEN OP DE BERGKERK

An de buitenzijde onderscheiden de beide spitsen op de Bergkerk zich niet van andere laatmiddeleeuwse naaldspitsen. Ze hebben elk een regelmatige, achthoekige opbouw met acht gelijke zijden, waarvan er vier evenwijdig liggen aan de torengelvels. In de voet is zoals gebruikelijk de overgang opgenomen van de vierkante basis in de achthoekige opbouw. Vermoedelijk vanwege dit weinig opvallende karakter zijn deze spitsen tot nog toe in de late vijftiende eeuw gedateerd, in samenhang met de verhoging van beide romaanse, tufstenen torens door een extra bakstenen geleding in een romaniserende

⁵ Een eerste poging hiertoe is gedaan in Emmens 2015.

Afb. 3 Het vakwerk is opgebouwd uit hoekstijlen en middenstijlen met afgeschoorde tussenbalken.
(foto K. Emmens)

vormtotaal. Deze bouwphase van de Bergkerk zou daarmee de laatste zijn en de voltooiing vormen van de aanzienlijke uitbreiding en verhoging van het kerkgebouw.⁶ Uit de dendrodatering is echter het tegenovergestelde gebleken: doordat ze een eeuw ouder zijn dan werd aangenomen blijkt deze bouwphase in de late veertiende eeuw aan het begin te staan van die werkzaamheden.⁷ Aan de binnenzijde vertellen het torenverband en de spitsconstructie ook een ander verhaal dan de buitenkant, want beide complexe houtconstructies van eikenhout wijken sterk af van de varianten die we in de vijftiende en zestiende eeuw aantreffen.⁸ Reden genoeg om daar kort aandacht aan te besteden.

HET TORENVERBAND

In de Bergkerk is het torenverband niet samengesteld uit portaalgebinten, zoals later gebruikelijk was,⁹ maar uit een soort vakwerkconstructie die tegen de vier buitengevels is opgesteld. (afb. 2 en 3) Vooral in de noordtoren is deze oorspronkelijke situatie goed bewaard gebleven, terwijl het torenverband in

de zuidtoren sterk is aangetast door de klokkenstoelconstructie die er in de late vijftiende eeuw is ingevoegd (1494/1495d).¹⁰ De aanvankelijk hoogste verdieping van de tufstenen torens vormt in ruimtelijk opzicht één geheel met de nieuwe bakstenen verhoging, waardoor het torenverband een aanzienlijke hoogte heeft. De vakwerkconstructie is opgebouwd uit vier hoekstijlen en vier

⁶ Ter Kuile 1964, 63 en 67. Minder uitgesproken in: Stenvert 1998, 103.

⁷ Voor de bouwgeschiedenis van de Bergkerk: Ter Kuile 1964, 60-67, Krijnen 2015 en Krijnen 2016. Over de Bergkerk zal een monografie gaan verschijnen, waarin op basis van dit nieuwe bouwhistorische onderzoek ook de bouwgeschiedenis aan bod komt.

⁸ Janse 1994. Verschillende opmetingen en analyses door Dik Berends en Ab Warffemius (RCE), zoals Wijhe, Groessen, etc. (terug te vinden op de beeldbank van de RCE). Emmens 2011, 72-85. Emmens 2012, 147-151.

⁹ Janse 1994, 9 ('voetconstructie').

¹⁰ Krijnen 2016, 13 en 16: naast 1494/1495d ook 1484-1508d en 1427-1433d.

Afb. 4 Het vakwerk staat op voetbalken, die gedragen worden door ingemetselde consoles van trachiet. (foto K. Emmens)

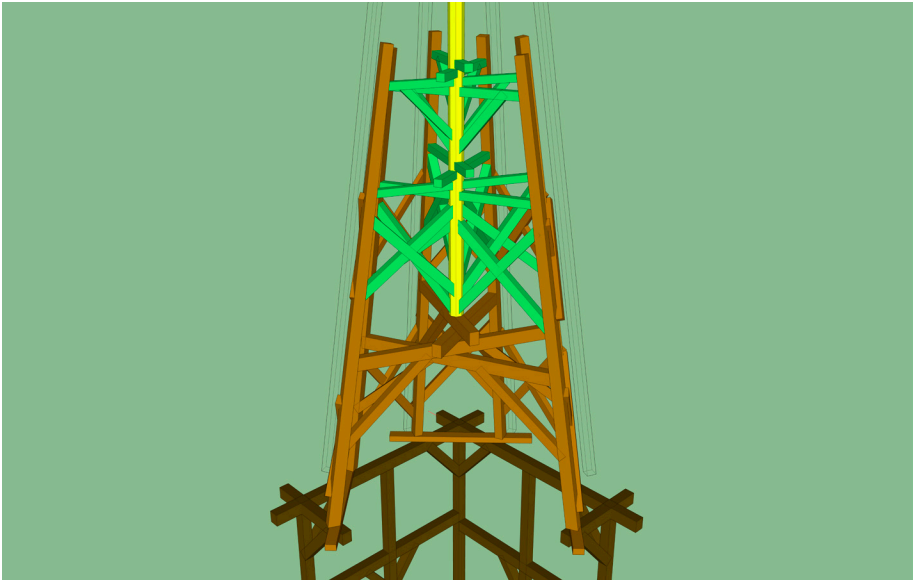
middenstijlen, voetbalken, dekbalken en twee reeksen tussenbalken. Als basis fungeren de elkaar halfhouts kruisende voetbalken aan alle vier zijden, waarvan de balkeinden zijn opgelegd in de muur. Ze worden elk op drie punten, in het midden en op de hoeken, gedragen door eenvoudige consoles van trachiet. (afb. 4) Hierop staan de acht stijlen, waarvan alleen de hoekstijlen op de voetbalken zijn afgeschoord. (afb. 5) Ter hoogte van de overgang van het tufstenen in het bakstenen metselwerk, ongeveer halverwege het bakstenen muurwerk, bevinden zich twee reeksen tussenbalken. De onderste reeks tussenbalken is op de hoekstijlen afgeschoord en de bovenste reeks op de middenstijlen. Om te voorkomen dat de verbindingen elkaar op de hoekstijlen in de weg zouden zitten, zijn per reeks de tussenbalken iets ten opzichte van elkaar verschoven. Dit leidt ook tot een verschuiving van de positie van de schoren. Bovenaan zijn de acht stijlen gepend in vier dekbalken. Alleen in de vier hoeken waren de dekbalken op de stijlen afgeschoord, een situatie die gespiegeld-identiek is aan die van de voetbalken. Van de dekbalkschoren zijn enkele nog aanwezig en van andere is de oorspronkelijke aanwezigheid afleesbaar aan loze pengaten in de stijlen.

DE KERNCONSTRUCTIE VAN DE SPITS

De dekbalken nemen een essentiële positie in, want ze vormen zowel de

Afb. 5 In de hoeken zijn de stijlen afgeschoord op de voetbalken en de tussenbalken op de hoekstijlen. De tussenbalken liggen iets verschoven ten opzichte van elkaar. (foto K. Emmens)

Afb. 6 Opengewerkte impressie van de kernconstructie van de noordelijke spits. De overhoekse balken vormen de achthoekige basis voor de spits. Op de snijpunten van deze balken met de dekbalken staan de spantbenen. Op de gestapelde tussenbalken staat de koningsstijl, die met kruisschoren en afgeschoorde tussenbalken is gefixeerd tussen de acht spantbenen. (afb. K. Emmens)

afsluiting van de vakwerkconstructie als de aanzet van de spitsconstructie. De dekbalken liggen alleen met hun balkeinden op de muurkroon van de torens en zijn over elkaar en over de binnenste muurplaten heen gekeept. (afb. 6 en 7) In de hoeken bevinden zich diagonale, overhoekse balken die elk over twee dekbalken gelegd zijn. Ze vormen het vierkant van het vakwerk om tot een regelmatige achtkant. Deze overhoekse balken kruisen de dekbalken niet voor niets precies op de plek waar de schoren van het vakwerk de dekbalken ondersteunen: op deze punten staan namelijk ook de acht spantbenen van de kernconstructie van de spits. Juist deze extra versterkte punten worden zwaar belast.

De spanten in de kernconstructie hebben een opmerkelijke opbouw. Het zijn vier volledige schaargebinten met lange spantbenen, elk ongeveer halverwege voorzien van één tussenbalk met korbeel. De elkaar kruisende tussenbalken zijn niet op één niveau aan elkaar verbonden, maar liggen gestapeld (afb. 6 en 8). Als gevolg van deze stapeling zetten ook de korbeels steeds hoger aan, wat een soort trapsgewijs klimmend effect oplevert dat zich in de hele spitsconstructie voortzet. De kruisschoren (Andreaskruizen) die als een soort rondomgaand langsverband op twee niveaus de naast elkaar gelegen spantbenen koppelen, behoren ook tot de oorspronkelijke aanleg. Ze zijn

weliswaar niet in de spantbenen gepend zoals de meeste andere balkverbindingen in de spits, maar erop genageld. Dit bood de mogelijkheid om tijdens de opbouw van de spits eventuele onregelmatigheden in dit langsverband te corrigeren. Op het middelpunt van de kruisende tussenbalken, in het hart van de spits, staat de achtzijdig afgewerkte koningsstijl. Deze is met een straalsgewijze reeks van acht kruisschoren gefixeerd tussen de spantbenen (afb. 6 en 9). Daarboven koppelen twee boven elkaar gelegen reeksen tussenbalken de koningsstijl met de spantbenen, waarvan alleen de bovenste met korbeels zijn afgeschoord op de stijl (dus niet op de spantbenen); in de zuidelijke spits ontbreekt de bovenste echter. Hier zet zich het trapsgewijze klimmende effect nog altijd voort, doordat de tussenbalken telkens net boven elkaar in de stijl zijn gepend. Zo wordt voorkomen dat de verbindingen elkaar in de weg zitten en de koningsstijl teveel zou worden geperforeerd op één punt, wat een ernstige verzwakking van deze stijl zou veroorzaken.¹¹ Nog iets hoger zijn de lange spantbenen op verschillende niveaus beëindigd, afhankelijk van de hoogte van de tussenbalken.

Afb. 7 Als een soort langsverband zijn kruisschoren op de spantbenen genageld. Deze kruisen en de korbeels van de spanten zetten van links naar rechts gezien telkens op een iets hoger niveau aan. De verklaring daarvoor is te zien op afb. 10. (foto K. Emmens)

DE HOEKKEPERS EN SPOREN

Rondom deze kernconstructie zijn de acht hoekkepers, die zich op de overgangen tussen de dakvlakken bevinden, de belangrijkste constructieve onderdelen voor de acht dakvlakken (zie afb. 2). In het onderste deel van de spits zijn ze direct gekoppeld met de kernconstructie door middel van op vijf niveaus boven elkaar geplaatste kalven, korte tussenbalken die als een soort afstandshouders fungeren. Ook hier doet zich het trapsgewijs klimmende effect voor in de positie van de korte tussenbalken.

Boven het punt waar de kernconstructie ophoudt, zijn de hoekkepers direct aan de koningsstijl verbonden. Boven een liplas in de koningsstijl, die

¹¹ Janse 1994, 15.

Afb. 8 De tussenbalken van de vier spanten zijn op elkaar gestapeld. Op het middelpunt staat de koningsstijl. (foto K. Emmens)

ongeveer samenvalt met het hoogste punt van de kernconstructie, komen eerst kruisschoren voor, met vlak daarboven korte tussenbalken. (afb. 10) Hogerop komen op enkele niveaus nogmaals korte tussenbalken voor, die met korbeels zijn afgeschoord op de koningsstijl (dus niet op de hoekkepers).

Aan de voet van de spits liggen op de muurkroon twee muurplaten. (afb. 11) De binnenste valt samen met de positie van de hoekkepers en de sporen, de buitenste met de oplangers en de oplanger-hoekkepers. De hoekkepers en sporen staan op blokkeels die met de dekbalken zijn verbonden. De positie van deze blokkeels is onregelmatig: nu eens gericht op de middenas van de spits, dan weer haaks op de buitengevel, en enkele variaties daar tussenin. Opvallend afwezig zijn flieringbalken. Het is nog niet achterhaald hoe de sporen die zich in de bredere delen van de dakvlakken bevinden, oorspronkelijk op hun plaats werden gehouden. Mogelijk dienden daarvoor van meet af aan de op de hoekkepers genagelde balkjes die nog op enkele plaatsen zijn te zien.

EEN GROTE VARIATIE AAN VERBINDINGEN

Opmerkelijk is de grote variatie aan verbindingen waarmee de balken met elkaar zijn verbonden. In veel gevallen is sprake van pen-en-gatverbindingen: in het vakwerk onder meer daar waar de tussenbalken aan de zijde van de schoren aansluiten op de middenstijlen en hoekstijlen van het

vakwerk, en bij de meeste verbindingen in de spitsconstructie. De verloren lip komt voor in het vakwerk bij de aansluiting van de tussenbalken aan de zijde zonder schoren op de middenstijlen en hoekstijlen. Halfhoutse verbindingen doen zich voor in de kruisschoren. Gelipte verbindingen zien we uitsluitend bij de aansluiting van de omgaande kruisschoren op de spantbenen. Zelfs zijn koude aansluitingen toegepast waar de twee schoren naar de voetbalk op hetzelfde punt van de hoekstijlen aansluiten. In de verloren lip, de gelipte en de koude verbindingen zijn gesmede nagels gebruikt om de verbinding te zekeren. Dikkere gesmede nagels zijn op enkele plaatsen zichtbaar die de overhoekse balken op de dekbalken zekeren. De spantbenen lijken niet in de overhoekse balken te zijn gepend. (afb. 12) Aan de buitenzijde zijn ze met een zware, schuin ingeslagen toognagel gefixeerd op de overhoekse balken en de dekbalken, terwijl zich aan de binnenzijde een smeedijzeren anker bevindt. Ook al deze smeedijzeren onderdelen behoren vermoedelijk tot de oorspronkelijke situatie.

TELMERKEN

Op het vakwerk zijn slechts enkele getrokken telmerken waargenomen, zoals // en ≠, maar te weinig om daarin een systeem te kunnen ontdekken.

Daarentegen bevinden zich op bijna alle onderdelen van de spitsconstructie getrokken telmerken. Opmerkelijk is de grote variatie in vormen, niet alleen streepjes ////, maar ook visjes of ruiten, drietanden, λ en combinaties van korte en lange streepjes. Uit een eerste inventarisatie komt hier echter evenmin een duidelijk systeem naar voren. In principe lijken de onderdelen die met elkaar samenhangen, bijvoorbeeld spantbeen-hoekkeper-tussenbalken, hetzelfde merk te dragen, maar zelfs daarin komen onregelmatigheden voor. Een voor de hand liggende verklaring, dat er een samenhang kan zijn met de verschillende niveaus, is nog niet gebleken. Een ander opmerkelijk feit is dat de zuidelijke spits geheel andere merken heeft dan de noordelijke. Deze

Afb. 9 In het midden staat de achzijdig afgewerkte koningsstijl, die met kruisschoren (links en rechts op de foto) op de spantbenen is gefixeerd. Boven deze kruisschoren zijn eerst de tussenbalk en dan de afgeschoorde tussenbalk te zien. Op de voorgrond (bovenzijde van de foto), is een klein deel van de kruisschoren zichtbaar die ook op dit niveau als een soort langsverband op de spantbenen zijn genageld. (foto K. Emmens)

Afb. 10 Zicht naar boven in de spits, met links het dakvlak. Op de voorgrond een van de kruisschoren tussen de hoekkeper en de middenstijl. Daarboven eerst een tussenbalk, gevolgd door afgeschoorde tussenbalken op enkele niveaus. (foto K. Emmens)

Afb. 11 Op de muurkroon liggen twee muurplaten. Op de voorste staan de hoekkepers, de achterste dient voor de oplangers. De blokkeels waarop de hoekkepers staan zijn nu eens diagonaal (gericht op het middelpunt van de spitsconstructie) en dan weer haaks op de muren gepositioneerd. Ook varianten daar tussenin komen voor. (foto K. Emmens)

variaties en onregelmatigheden kunnen nog niet verklaard worden.

TORENBEKRONINGEN UIT DE VEERTIENDE EEUW

Aan het begin van de veertiende eeuw zagen torenbekroningen er in onze streken nog geheel anders uit dan de naaldspitsen van de Bergkerk, al is hier weinig van bewaard gebleven. Een zeldzame getuigenis is een summiere beschrijving uit omstreeks 1465. Die gaat over de torenbekroning van de Stevenskerk in Nijmegen en is geschreven door Willem van Berchen, een priester die in die tijd aan de kerk verbonden was. Hij was in het begin van de vijftiende eeuw in Nijmegen geboren en toen de oude torenspits in 1429 verbrandde was hij tien tot vijftien jaar oud. Hij beschrijft de

oorspronkelijke spits die omstreeks 1310 tot was stand gekomen als volgt: ... *turris fuit apposita, que plumbo desuper per totum cooperta et quatuor cornibus, in eius summitate extensis, totidemque magnis rosis lapideis immuratis, cum cappa sublimi preciose fuerat decorata.* De vertaling luidt: [aan de kerk werd] de toren toegevoegd, die van boven volledig was bedekt met lood en prachtig versierd met een hoge spits. Vier bekroningen ('hoortjes') staken uit de top omhoog en even zovele grote stenen rozetten waren er ingemetseld.¹² De omschrijving is misschien niet zo helder als we zouden willen, maar wijst op een torenbekroning met vier hoektorentjes en een met lood beklede spits. (afb. 13) De ingemetselde stenen rozetten duiden waarschijnlijk op de decoratieve vijfpassen die bijvoorbeeld in de topgevels van

Afb. 12 Het lijkt erop dat de spantbenen niet in de overhoekse balk en de daaronder gelegen dekbalk gepend zijn, maar slechts aan de achterzijde door een toognagel die door beide balken steekt zijn gefixeerd. Rechts een blokkeel dat in de dekbalk steekt en met een toognagel is gezekeerd. (afb. K. Emmens)

de twaalfde-eeuwse westtoren van de St.-Aposteln in Keulen voorkomen. Naar analogie daarvan mogen we er vanuit gaan dat ook de Stevenstoren topgevels had. (afb. 14) Ook de andere elementen komen we tegen in verschillende torens in het Rijnland en Westfalen uit de twaalfde en dertiende eeuw, evenals in onze streken.¹³ (afb. 15) Dankzij de vermelding van het lood weten we dat er geen sprake was van een gemetselde spits, zoals in Vlaanderen en westelijk Nederland voorkwam, maar van een houten spits. Ook daarvan zijn uit de dertiende eeuw enkele voorbeelden in het Rijnland bekend, zoals in Andernach. Deze wordt eveneens be kroond door vier topgevels, waartussen de houten constructie aanzet.¹⁴ (afb. 16) Deze vierzijdige spitsen hebben nog een relatief bescheiden hoogte vanwege de hellingshoek die maximaal 600

¹² Emmens 2017, 13-22 en 75-84. Sloet 1870, 68-70. Het handschrift wordt bewaard in het Regionaal Archief Nijmegen.

¹³ Bijvoorbeeld Bedum (Gr.) en de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch rond 1250 (Glaudemans 2017, 41 en 48).

¹⁴ Binding 1991, 185.

Afb. 13 Impressie van de torenbekroning van de Stevenskerk in Nijmegen, zoals die omstreeks 1310 was voltooid. Kenmerkend zijn de topgevels en de hoektorentjes. Deze vorm kan worden herleid uit een beschrijving die omstreeks 1465 is genoteerd. (afb. K. Emmens)

bedroeg, gelijk aan de gebruikelijke dakhelling op gebouwen.¹⁵ Wat Nijmegen betreft, door de brand in 1429 is de oude torenbekroning van de Stevenskerk volledig verdwenen en werd een naaldspits op de torenromp geplaatst.¹⁶

De eerste houten naaldspitsen die bekend zijn stonden in Lübeck. Ze hebben een aanzienlijke hoogte van ongeveer vijftig meter. Net als in Deventer zijn het twee identieke exemplaren, die staan op het westfront van de belangrijkste stadskerk, de Marienkirche. (afb. 17) De datering is exact want in een kroniek is bij het jaar 1350 opgeschreven: *in deme selven jare do wart dat sperrete ghehouwen unde upgerichtet to den tornen*

Unser Leven Vrouwen to Lubeke. Ook zijn er oorkonden uit 1350 en 1351 die hierop betrekking hebben. De oorspronkelijke opbouw die deze torens tot de verwoesting in de Tweede Wereldoorlog hadden, zien we terug in de iets jongere torenspits van de Ägidienkirche in dezelfde stad, waarvan de constructie bekend is.¹⁷ (afb. 18) Voor deze torens in Lübeck zijn nog steeds de vier topgevels karakteristiek, waarbinnen de spitsconstructie aanzet. Hierdoor is er geen sprake van een regelmatige achthoek, maar eigenlijk van een vierkant vanuit de vier torenhoeken met naar de toppen van de topgevels flauw geknikte zijden.¹⁸ De constructie bestaat daardoor feitelijk uit een vierkante kern, die met een eenvoudige aanvullende constructie is aangezet naar de geveltoppen. Dit kan een verklaring zijn voor het ontbreken van een koningsstijl, in tegenstelling tot de oudere torenbekroning in Andernach. Pas in 1427 kwam in Lübeck de eerste naaldspits in de vorm van een regelmatig achtkant gereed op de Petrikerke. Hierin vormt wel een

¹⁵ Janse 1994, 1-2. Zie voor de ontwikkeling van de dakhelling Mennemann 1980, I 26-27.

¹⁶ Emmens 2017, 218-224.

¹⁷ Binding 1991, 185. Ellger 1951, 69.

¹⁸ Unregelmäßiges Achteck: Binding 1991, 185. In zijn onregelmatige vorm vergelijkbaar met afb. 5-g in Janse 1994, maar dan een achtste slag gedraaid.

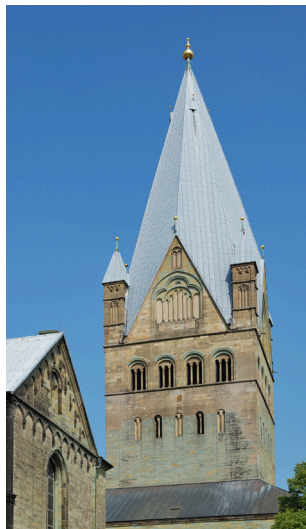
Afb. 14 Al in de twaalfde eeuw kwamen de topgevels als onderdeel van de torenbekroning voor, zoals hier aan de St.-Aposteln in Keulen. (Willy Horsch, Wikimedia Commons)

koningsstijl de kern van de constructie.¹⁹ Dat is tientallen jaren later dan in Deventer en Zaltbommel. Vooral nog stonden op de Marienkirche in Lübeck de aantoonbaar oudste naaldspitsen met een houten constructie.

EEN 'NEDERLANDSE' ONTWIKKELING?

Ongeveer veertig jaar later laten de op enkele honderden kilometers afstand gelegen torenspitsen van Deventer substantiële veranderingen zien ten opzichte van die in Lübeck. Essentieel is het weglaten geweest van de vier topgevels, wat het – misschien voor het eerst – mogelijk maakte om een volstrekt regelmatige achthoek te realiseren. Dit had wel enkele constructieve consequenties, waarvoor oplossingen gevonden moesten worden.

In de eerste plaats diende de overgang van de vierkante basis in de achthoekige spits verwerkt te worden in de spitsconstructie. Dat is al in de Bergkerkspitsen simpelweg opgelost door op een bepaalde hoogte aanlopers van de torenhoeken naar de hoekkepers te plaatsen, zoals later heel gebruikelijk was.²⁰ Soms is die situatie vermeden door de achzijdige spits direct op de torenromp te zetten, zoals bij de St.-Joriskerk in Amersfoort.²¹ In de tweede plaats was een ander torenverband noodzakelijk om de spits als het ware op de torenromp te fixeren. Daarvoor dienden eerder die

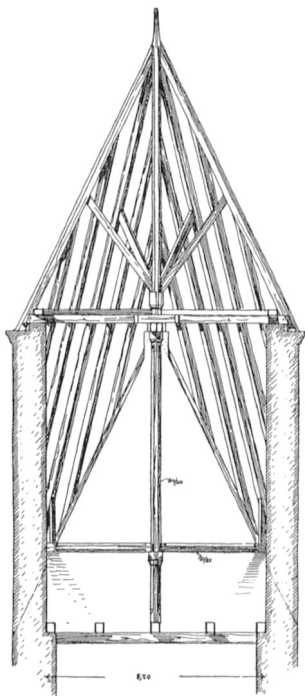

Afb. 15 De imposante westtoren van de St.-Patrokli-dom in Soest (Westfalen) heeft aan weerszijden van de topgevel ook nog hoektorentjes als onderdeel van de bekroning. (Mbdortmund, Wikimedia Commons)

¹⁹ Binding 1991, 185.

²⁰ Janse 1994, 4-5.

²¹ Helaas is ondanks pogingen daartoe deze spits nog ongedateerd (Emmens 2012, 149-150).

Afb. 16 Van de dertiende-eeuwse torenbekroning van de Liebfrauenkirche in Andernach is de houten spitsconstructie in de vroege twintigste eeuw gedocumenteerd. Centraal staat tussen de vier topgevels een koningsstijl. (afb. Binding 1991)

vier topgevels. In Deventer is dit opgelost door een vakwerkconstructie in de verhoogde torenromp op te nemen. Of dit in de veertiende eeuw vaker voorkwam, bij spitsen of andere constructies, is nog niet achterhaald. Het enige mij bekende voorbeeld bevindt zich in de kerk van Wüllen (D), nabij Enschede. In de dertiende-eeuwse toren van Baumberger steen is vakwerk gebruikt als steunconstructie onder de klokkenstoel (afb. 19). Hoe oud deze constructie is, is helaas onbekend. Een datering in de latere vijftiende eeuw, toen de kerk aanzienlijk vergroot werd, is denkbaar. Wellicht was er een samenhang met de oudst bewaarde klok uit 1496, gegoten door Gerard van Wou.²² Maar een hogere ouderdom kan ook niet worden uitgesloten. Wellicht wijst op dat laatste hetzelfde verschijnsel als in de Bergkerkspitsen: de tussenbalken liggen iets verschoven ten opzichte van elkaar. Kruisschoren vormen een stevig constructief verband en de toepassing daarvan was niet voorbehouden aan de Bergkerkspitsen. Ook in andere spitsen en daken zijn ze ter versterking van vooral de dakvlakken terug te vinden. In het dwarsverband komen ze voor in sporendaken op Duitse kerken vanaf de dertiende eeuw.²³ In België zijn ze al aantoonbaar vanaf de twaalfde eeuw.²⁴ Als dwarsverband tussen een makelaar of koningsstijl en spantbenen of hoekkepers lijken ze veel zeldzamer toegepast te zijn. Een voorbeeld hiervan vinden we in de torenspits van de Jacobskerk in Winterswijk, die echter ongeveer anderhalve eeuw later is gebouwd.²⁵ Een directe relatie met de Bergkerkspitsen ligt daardoor niet voor de hand. Mij zijn evenmin voorbeelden bekend van kruisschoren in andere veelhoekige houtconstructies uit de (late) veertiende eeuw, zoals koorsluitingen.

²² Scheide 1988, 18-19, 26, 38-39, 50 en 59.

²³ Mennemann 1980, I 26 en 31-35, II 44-45, II 262-264.

²⁴ Hoffsummer 1995, 84-85.

²⁵ Janse 1994, 13.

Er zijn belangrijke aanwijzingen dat ook in Keulen de oudste naaldspits al uit de late veertiende eeuw dateert. Deze bevond zich op de westtoren van de parochiekerk St.-Lupus, die vanaf 1392 werd opgetrokken. Of de toren met zijn spits bij de kerkwijding in 1397 reeds was voltooid, kunnen we niet meer nagaan: in het begin van de negentiende eeuw is de gehele kerk gesloopt. In navolging van St.-Lupus kwamen vanaf 1404 op de twee oosttorens van de kapittelkerk St.-Kunibert eveneens naaldspitsen tot stand. De St.-Lupus was kerkrechtelijk ondergeschikt aan St.-Kunibert en beide bouwprojecten waren mede gefinancierd door de Keulse kanunnik Wilhelm von Herne. Ook deze spitsen op St.-Kunibert zijn in de negentiende eeuw gesloopt. Als vanzelfsprekend wordt door Keulse onderzoekers aangenomen dat die naaldspitsen onder Nederrijnse invloed tot stand zijn gekomen.²⁶ Deze vaststelling klopt, als zij ook Deventer en Zaltbommel tot het Nederrijngebied rekenen. De toepassing in Keulen rond 1400 is echter wel opmerkelijk snel na de spitsen in Deventer en Zaltbommel. Het zou eventueel kunnen betekenen dat er tussen Lübeck en Deventer nog één of meer tussenstadia zijn geweest, waarvan we nu (nog?) geen weet hebben. Helaas kennen we de constructies van de vroege Keulse naaldspitsen niet, zodat er geen mogelijkheid meer bestaat voor een onderzoek van overeenkomsten en verschillen.

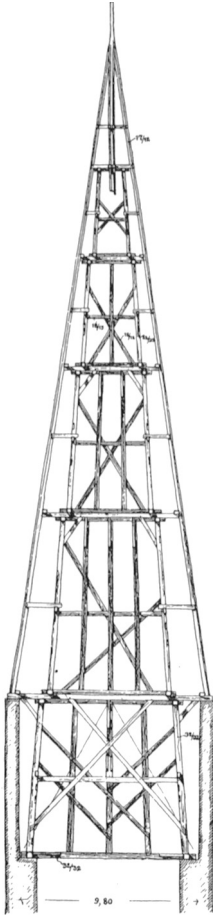
NIEUW ONDERZOEK

Op dit moment wijzen alle gegevens erop dat in Deventer en Zaltbommel de oudste, uit de late veertiende eeuw daterende, houten naaldspitsen van ons land bewaard zijn. Ze worden gekenmerkt door een volstrekt regelmatige achthoek als basisvorm en onderscheiden zich daarin van oudere houten spitsen. Vermoedelijk zijn het ook de oudste naaldspitsen in het

Afb. 17 De Marienkirche in Lübeck heeft twee westtorens waarop de oudst dateerbare houten naaldspitsen uit 1350 voorkomen. Ook hier zijn nog vier topgevels onderdeel van de torenbekroning. De oorspronkelijke constructie was overigens al in de negentiende eeuw sterk aangepakt en na de verwoesting tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn ze in oude vorm herbouwd. Het kleine torenspitsje op de voorgrond is van het naast de kerk gelegen stadhuis. (foto K. Emmens)

²⁶ Beuckers 1998, 48, 53, 160, 162-163, 231, 296 en 362-363.

Afb. 18 Op de westtoren van de Ägidienkirche in Lübeck staat een spits die enkele jaren jonger is dan die van de Marienkirche. De spitsconstructie was goeddeels identiek en is in de vroege twintigste eeuw gedocumenteerd. Feitelijk vormden deze spitsen vierkante constructies met naar de geveltoppen geknikte zijden. Ze vormen daardoor geen regelmatige achthoek, maar een onregelmatige. (afb. Binding 1991)

Nederrijngebied, gezien de iets jongere voorbeelden in Keulen. Zoals we hebben gezien bevinden zich in de constructie van de grote Bergkerkspitsen geen combinaties van bouwkundige elementen die specifiek op een relatie met oostelijke (Duitse) of zuidelijke (Belgische) dakconstructies wijzen, zodat er sprake lijkt te zijn van een autonome ontwikkeling, terwijl zich in de kleinere naaldspitsen van Zaltbommel mogelijk wel Westfaalse invloeden aftekenen.²⁷ Als voorbehoud hierbij geldt dat er naar houten naaldspitsen in beide (of in andere) landen nog geen samenhangend onderzoek heeft plaatsgevonden, waardoor een degelijk vergelijkend onderzoek nog niet mogelijk is. Momenteel zijn (mij) überhaupt geen oudere houten naaldspitsen bekend dan deze in Deventer en Zaltbommel. Het is daarom, als theorie, denkbaar dat dit type naaldspits zich van hieruit zeer snel heeft ontwikkeld en verspreid over grote gebieden. Opmerkelijk is de grote diversiteit in spitsconstructies van Nederlandse torens, zodat er zeker geen sprake was van slechts één ontwikkelingslijn. Ook grijpt geen van de mij bekende spitsen terug op de typische constructiewijze van de Bergkerkspitsen. Er zijn dus nog vele vragen die op een antwoord wachten. Tot slot, hoe de houten naaldspitsen zich verhouden tot het ontstaan en de ontwikkeling van gemetselde

naaldspitsen en of er sprake was van wederzijdse beïnvloeding, blijft hier verder buiten beschouwing. Een belangrijke reden daarvoor is de onzekerheid van de datering van de gemetselde naaldspitsen.

LITERATUUR

Beuckers, Klaus Gereon Köln: *Die Kirchen in gotischer Zeit*, (Stadtspuren. Denkmäler in Köln), Keulen 1998

Binding, Günther, *Das Dachwerk auf Kirchen im deutschen Sprachraum vom Mittelalter bis zum 18. Jahrhundert*, München 1991

²⁷ Emmens 2015, 99.

Ellger, Dietrich & Johanna Kolbe, *St. Marien zu Lübeck und seine Wandmalereien*, Neumünster in Holstein 1951.

Emmens, Karel, *De Oude Kerk van Borne. Het verhaal van de bouw*, Zaltbommel 2011.

Emmens, Karel, *De St.-Joriskerk in Amersfoort. Een middeleeuwse kerk voor stad en kapittel*, Amersfoort 2012.

Emmens, Karel, 'Twee veelhoekige kappen uit de late 14e eeuw. De koorkap en de kleine spits va de Sint-Maartenskerk in Zaltbommel', in: *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland* 58 (2015), 86-102.

Emmens, Karel, *Nijmegen, Stevenskerk*, (bouwhistorisch onderzoek), Zaltbommel 2017. (Van dit onderzoek verschijnen in november 2017 enkele samenvattende hoofdstukken in de nieuwe monografie over de Stevenskerk.)

Glaudemans, Ronald, *De Sint-Jan te 's-Hertogenbosch. Bouwgeschiedenis en bouwsculptuur 1250-1550*, Zwolle/Amersfoort 2017.

Hoffsummer, Patrick, *Les charpentes de toitures en Wallonie*, (Études et documents, monuments et sites 1), Namen 1995.

Janse, H., *Houten kappen in Nederland 1000-1940*, (Bouwtechniek in Nederland 2), Delft 1989.

Janse, H., 'Houten torenspitsen', in: *Restauratievademecum RVblad* Torens spits 01 (1994).

Krijnen, J.S. & K. Emmens, *Bergkerkplein 14, Deventer. Bergkerk*, (bouwhistorische verkenning met waardenstelling), Zutphen 2015.

Krijnen, J.S. & K. Emmens, *Bergkerkplein 14, Deventer. Bergkerk*, (dendrochronologisch onderzoek naar de historische houtconstructies), Zutphen 2016.

Kuile, E.H. ter, *Zuid-Salland*, (De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst), Den Haag 1964.

Mennemann, Hans E., *Die Entwicklung der Dachkonstruktionen westfälischer Kirchen während des Mittelalters und deren Weiterentwicklung im 17. und 18. Jahrhundert*, I Textteil, II Katalogteil, Ahlen/Aachen 1980.

Scheide, Monika & Bernhard Fischer, *Wüllener Kirchenführer. 800 Jahre Pfarrei St. Andreas Wüllen, 1188-1988*, Wüllen/Telgte 1988.

Sloet van de Beele, L.A.J.W., *Wilhelmus de Berchen, Rector parochialis Ecclesie Nyell, Duflie, De Nobili Principatu Gelrie et eius Origine, e codice archetypo, qui Noviomagi servatur, descriptit, vulgavit, breviterque annotavit*, Den Haag 1870.

Stenvert, Ronald e.a., *Monumenten in Nederland: Overijssel*, Zwolle/Zeist 1998.

Afb. 19 Vakwerk als torenverband komt ook in de kerk van Wüllen (achter Enschede) voor. Hier echter niet ten behoeve van de torenbekroning maar van de klokkenstoel. De ouderdom is onbekend, de oudste klok stamt uit 1496 en die datum vormt een *terminus ante quem*. (foto K. Emmens)

TAGUNG AHF IN NÜRNBERG

All you ever wanted to know about 'Fachwerk in Europa'. Dat was het thema van de 68ste Tagung van de AHF die van 1 tot en met 5 oktober 2017 werd gehouden in het Germanisches Nationalmuseum te Nürnberg. Zeker in Duitsland behoort vakwerk tot één van de belangrijkste bouwwijzen, die bouwhistorisch het meest is onderzocht. Vakwerk stond dit jaar daarom centraal. In vier dagen werden in een straf tempo van vroeg tot laat een ruim dertigtal lezingen over dit onderwerp afgewerkt. Voor sommigen zou dat wat teveel van het goede zijn geweest, maar het merendeel van de 140 deelnemers kon er maar niet genoeg van krijgen.

Pas na de eerste inleidingen rees de vraag naar de definitie van het begrip vakwerk. Volgens sommigen zou het alle constructies betreffen waarbij met behulp van houtverbindingen een vak geconstrueerd wordt dat vervolgens wordt opgevuld. Hoe zich dit verhoudt ten opzichte van een houtskelet werd flink bediscussieerd. Of ook een op deze wijze geconstrueerde wand - die aan de buitenzijde met houten planken is bekleed - ook als vakwerk kan worden gekwalificeerd, bleek afhankelijk of je tot de preciezen dan wel tot de rekkelijken behoorde. Achteraf gezien kan worden vastgesteld dat het aan een inleidende lezing over het fenomeen 'Fachwerk' heeft ontbroken. In zo'n lezing met historiografische inslag en nadere begripsafbakening zou bijvoorbeeld zijn gebleken dat Wilhelm Fiedler zich al in 1903 bezig had gehouden met *Das Fachwerkhaus in Deutschland, Frankreich und England*.

Geografisch werd het onderwerp met een ruime boog benaderd, via Frankrijk en Nederland over Engeland en Denemarken naar Duitsland om aan het eind nog naar Zwitserland, Oostenrijk en Tsjechië uit te kijken. Lezingen over het Baskenland, België en de regio Aken bleven wat onder de maat, maar over het algemeen was het niveau hoog en informatief. En zoals dat werkt, zet een lezing over één specifiek onderwerp - in ieder geval bij mij - aan tot meer algemene gedachten over onderzoek.

In een fraaie dubbellezing gingen Lisa-Maria Gerstenhauer en Oliver Fries in een 'Spurensuche' op zoek naar resten van vakwerk in Oostenrijk, dat net zoals Nederland en anders dan Zwitserland, nagenoeg geen vakwerk kent. Met behulp van topografische bronnen werd een beeld geschetst van dat wat er ooit was geweest, waarna de spaarzame overgebleven voorbeelden werden gepresenteerd. Achteraf gezien leidde dit tot de interessante constatering dat in de lezingen over die landen die weinig of geen vakwerk bezitten, op een rekkelijke wijze de grenzen van de definitie werd opgezocht. Dit in tegenstelling tot de kernregio's met juist veel vakwerk, waar de aandacht vooral uitging naar de vroegste voorbeelden, liefst uit de dertiende eeuw. Daarbij rekende men

kerken met vakwerk voor het gemak ook maar tot de ‘Hausforschung’; als een huis voor God. Hoewel dat niet met zoveel woorden werd gezegd, bleek er in de voorbereiding gestuurd op lezingen over vakwerk van zijn vroegste voorkomen tot uiterlijk de vroege zestiende eeuw. Met uitzondering van vakwerkkerken in Silezië uit de zeventiende en achttiende eeuw ging het daar dan ook over. De vele voorbeelden van jonger vakwerk uit de zestiende en de zeventiende eeuw uit bijvoorbeeld het Wesergebied en het Harzgebied kwamen er daardoor bekaaid af. Aan het feit dat ook nog in en na de achttiende eeuw in vakwerk werd gebouwd, besteedde men in het geheel geen aandacht, laat staan aan het feit dat vakwerk als term ook in kapconstructies wordt gebruikt voor een draagconstructie bestaande uit een samenstelsel van stalen liggers en staven.

In het begin van de *Tagung* werd kort ingegaan over de decoratie aan deze huizen in de vorm van houtsnijwerk. De decoratie daarvan in Frankrijk werd gepresenteerd door G. Ulrich Großmann, tevens directeur van het Museum en daarmee gastheer van de *Tagung*. Helaas vergeleek hij het voorkomen van decoratie in Frankrijk niet met de vaak rijke voorbeelden daarvan in Duitsland zelf. En dat terwijl hij er zelf in 1986 in zijn standaardwerk *Der Fachwerkbau in Deutschland* ruim aandacht aan heeft besteed. Dit leidde bij mij tot de meer algemene observatie dat er wel over vakwerkhuisen werd gesproken, maar

Het Pilatushuis in de binnenstad van Nürnberg, gebouwd in 1489 met vakwerk op een stenen onderbouw. Of het erkerje in de top al dan niet later is toegevoegd, was onderwerp van de nodige discussie. (foto R. Stenvert)

dan vooral over de constructie daarvan, maar nauwelijks over de betekenis die de bouwheren met hun huizen, al dan niet voorzien van decoraties, wilden uitdragen. Ook werd er weinig stilgestaan bij het feit dat een constructie het gebouw omhult en draagt en slechts een middel is tot het maken van ruimten om in te leven en in te wonen. Met andere woorden het had er de schijn van dat het meer om Bauforschung dan om Hausforschung ging. In de evaluatie van de Tagung aan het eind werd daar dan ook op geattendeerd.

De middag van de eerste dag was gereserveerd voor de Nederlanders, die dan wel het grootste aantal 'buitenlandse' sprekers leverden, maar feitelijk weinig aan vakwerk representeren. Daarom sprak Dirk de Vries over 'Verstecktes Holz' en Gabri van Tussenbroek over 'Holzskeletthäuser'. Beiden lieten enkele spaarzaam overgebleven vakwerkresten zien in Limburg (en in Twente) evenals een opmerkelijke vakwerkvondst in stad Utrecht, maar constateerden vooral dat het gebruik van baksteen al vroeg, in een diachroon, van oost naar west verlopen proces, dominant werd en dat bij ons de inwendige stabiliteit door een houtskelet werd gerealiseerd. Dat kon een zelfdragend, dan wel een steunend houtskelet zijn. In zijn lezing over 'Fachwerkkonstruktionen in Leiden' ging Edwin Orsel nog een stap verder door te stellen dat de dunne bakstenen wanden die bij een gebouw met een houtconstructie de gevels vormen, constructief aan vakwerkwanden gelijk te stellen zijn. Ook de laatste lezing uit deze sectie van Maarten Enderman over vakwerk in Den

Deel van de Engelstalige groep, waarbij ook de Nederlanders werden ingedeeld, tijdens de excursie in de binnenstad van Nürnberg. (foto R. Stenvert)

Bosch zat in die lijn. Deze gecoördineerde actie mondde uit in een flinke discussie. Daarbij werd duidelijk dat voor vele Duitsers het voorkomen van moer- en kinderbinten een onbekend fenomeen is. Fundamenteel bleek het bijna paradigmatisch verschil in denken over (hout)constructies. Bij de 'Nederlanders' staat de dwarsconstructie centraal. Deze wordt gevormd door een aantal spanten - al dan niet op een bijbehorend houtskelet - die vrijwel altijd haaks op de langsricting staan. Bij de 'Duitsers' staat de constructie van de langswanden centraal. Als deze opgericht zijn, volgen pas de noodzakelijke dwarsverbindingen. Dat de wanden en niet de spanten centraal staan, blijkt bij hun ook in de kap, waarbij hun 'stehende' en 'liggende' constructies langconstructies zijn die bij ons slechts zelden voorkomen (enkele vroege langverbanden in Zutphen). Misschien zouden we, zoals Gabri in zijn lezing stelde, weer meer moeten gaan denken aan het tekenen van kaarten van cultuurgrenzen waarin dit soort verschillen in kaart gebracht worden, zoals J.J. Voskuil dat in 1979 in zijn boek *Van vlechtwerk tot baksteen* voor de verstening van het boerenhuis heeft gedaan.

Heel anders is de situatie in Engeland, waar wel - inmiddels wat oudere - studies bestaan met kaarten waarop afgebeeld staat waar verspreid over het land welke constructies voorkwamen. In een inspirerende lezing liet Richard Harris zien hoe de ontwikkeling van vakwerk in Engeland en Wales naar zijn idee is geweest. Hij is de auteur van het kleine, maar nuttige boekje *Discovering Timber-Framed Buildings* uit 1978, waarvan er inmiddels 150.000 (sic) exemplaren van zijn verkocht. Opvallend was dat ook in Engeland het 'Crossframe' dominant bleek over het 'Wallframe'. De andere Engelstalige spreker, Mike Dunn, ging toch ook weer op zoek naar wat er niet meer was in zijn bijdrage over de verdwenen 'timber-framed houses' in Londen na de brand van 1666. Twee plukjes bleven er daar gespaard, waarvan er één in de *Tower of London*, evenals enkele handenvol vakwerkgebouwen buiten de oude stad. Aan de vakwerkhuisen in het nabijgelegen Sandwich liet hij zien hoe het er in Londen uitgezien zou kunnen hebben. En als goedmaker voor het verlies sloot hij af met de grootste en best bewaarde vakwerkschuur in het gebied, de Harmondsworth Barn uit 1427(d). De constructie daarvan was afwijkend van andere gebouwen in de betreffende gebieden zoals door de vorige spreker geschetst, maar dat was het gevolg van het feit dat de opdrachtgever van de schuur, de Bisschop van Winchester, zijn eigen timmerlieden naar Londen had meegebracht.

De sectie Duitsland startte met een bijzonder interessante presentatie van de archeoloog Dirk Rieger over de resultaten van een grootschalig onderzoek in de binnenstad van Lübeck. Daar waren van 164 gebouwen uit de twaalfde en dertiende eeuw tot meer dan een meter hoge constructies opgegraven, inclusief enkele ooit omgetrokken gevels. Samen gaven ze een goed beeld van het toen gebouwde. Er bleek al een vroeg soort van standaardisatie in de houtbouw te hebben bestaan. Ook kwamen grote kelders met houten wanden voor waarbij de gronddruk ervoor zorgde dat verticale planken tegen het houten raamwerk werd geklemd waardoor slechts een uitsparing en geen

Het zogeheten 'Schwedenhaus' uit 1554 in het (laat-?)middeleeuwse deel van het Fränkisches Freilandmuseum in Bad Windsheim. (foto R. Stenvert)

verbinding nodig was. Dit alles was ook niet geheel wat men onder vakwerk verstond, zo bleek in de discussie. Het werd eerder een 'Holzverbretterung' gevonden met planken als vulling en geen echte 'ausfachung' in de vorm met leem beklede van houten regels.

Daarna ging het echt los met alles wat je zou willen weten over de constructie van vakwerk; hoe de windverbanden in de wanden waren geplaatst, wanneer de eerste Alexanderkruisen als versteviging waren toegepast, hoe het met de voeten en de kopbanden zat en of de schoren 'angeblattet' (halfhouts) dan wel 'gezapt' (pen en gat verbinding) waren en of dat in de loop der tijd was veranderd.

Interessant was ook dat er nogal wat begripsverschillen waren tussen Noord- en Zuid-Duitsland. Bij al dit vakwerkgeweld bleek niet iedereen in de zaal een even toegewijde 'Knotenforscher'. Desondanks was er veel te leren.

Naast de vele lezingen, vond er een middagexcursie in Nürnberg zelf plaats. Van deze stad, waarvan de imposante middeleeuwse muren en de burcht nog heel behoorlijk overeind staan, werd de resterende negentig procent van de oude bebouwing in de oude binnenstad in de oorlog verwoest. Slechts enkele procenten van wat nog resteerde, bestond uit vakwerkhuisen. Die concentreerden zich in twee gebieden; bij de Weißgerbergasse en bij Obere Schmiedegasse. In de nabijheid van dat laatste staat ook het in vakwerk gebouwde Albrecht Dürerhuis. Aan de hand van het tegenover gelegen

Pilatushaus, dat ook van binnen werd bezocht, kon de voorhanden constructie uitgebreid worden bekeken. Op een ander moment gedurende de Tagung was er de gelegenheid om de rijke verzameling van het Germanisches Nationalmuseum te bekijken met veel middeleeuws beeldhouwwerk, enkele interieurs en zowaar voor de liefhebbers van de jongere bouwkunst een 'Frankfurter Küche'. Deze werd in 1926 door Ernst May geïntroduceerd als ergonomische verbetering voor de moderne huisvrouw en zou ook in Nederland navolging krijgen.

De Tagung werd officieel afgesloten in de *Kulturscheune der Altstadtfreunde* die als gebouw ook nog een interessante kap bleek te bezitten. Het kon niet anders dan dat die na de maaltijd bezocht ging worden. Op één van de zolders bleek nog een enorme voorraad boeken aanwezig over het, grotendeels verwoeste, raadhuis waar we enige dagen daarvoor in de 'Schöner Saal' door de burgemeester waren ontvangen. Zij die wilden konden een boek meenemen. Facultatief was de afsluitende excursie naar het Fränkisches Freilandmuseum in Bad Windsheim waar de oud-directeur Konrad Bedal de toch niet onaanzienlijke overgebleven groep langs de gebouwen voerde. Naast de nodige middeleeuwsheden waar het vakwerk nader bestudeerd kon worden, bleek er voor de liefhebbers een Ziegelhütte uit 1835 waar daktegels werden gemaakt en kon er een metalen prefabhuis uit 1949 worden bekeken. Afgezien van het uitgestrekte openluchtmuseum zelf, was er ook een 'Baugruppe Stadt' met enkele meer stedelijke gebouwen, waaronder een enorme schuur met hangwerk uit 1441-1444 en een tot museum omgebouwde kerk uit 1415-1421 waarvan de kapconstructie tot het museum behoorde. Voor de volhouders was daar zowel een middeleeuws als een aanvullend aangebracht achttiende-eeuws hangwerk te vinden, evenals vele houten modellen van de verschillende kapconstructies. Na zoveel houtconstructies konden de deelnemers aan de Tagung niet anders dan tevreden huiswaarts keren.

RS

BOUWFRAGMENTEN EN BROKSTUKKEN

VERENIGD EUROPA IN HET VERLEDEN / DE VOET VAN KAREL DE GROTE *DIK BERENDS*

Al lang voor de Europese gemeenschappen van start gingen waren er Europese congressen, waar beslissingen werden genomen over standaardisering van maten en gewichten. Meestal was Engeland daar niet bij, maar soms Frankrijk of Duitsland ook niet.

In 1798-1799 kwamen geleerden uit zes landen in Parijs bijeen, waar zij de meter en het kilogram definieerden. Daar ging sedert 1790 een heel spektakel van gebeurtenissen aan vooraf, waarvoor verwezen moet worden naar de literatuur. De invoering van het metrieke stelsel duurde nog wel even. Het Koninkrijk der Nederlanden was het eerste land dat de meter *definitief* invoerde, in 1821. Een feestje waard over vier jaar! Frankrijk zelf volgde pas in 1839 en Duitsland nog veel later.

Drie en een halve eeuw daarvoor werd de Duitse mijl als eerste uitgedrukt in de breedtegraad, $1/360$ deel van de omtrek van de aarde over de polen. Tot die tijd waren de mijlen gekoppeld aan een voetmaat. Mogelijk ontstond dat idee in Wenen, aan het hof van de keizer van het Heilige Roomse Rijk (962-1648). Het duurde echter nog wel even voordat dit idee navolging vond. Het was een vorm van standaardisering, omdat de mijlen gemakkelijk onderling vergelijkbaar werden. Maar welke was die voet, waaraan de Duitse mijl oorspronkelijk was gekoppeld? De literatuur zwijgt daarover.

Het rijk van Karel de Grote was ook al een soort Europese unie. In 789 besloot Karel tot standaardisatie van maten, gewichten en munten. Op de door hem in 794 bijeengeroepen synode in Frankfurt werd het nieuwe Karelspond bevestigd. Over de nieuwe lengtemaat zijn echter geen gegevens overgeleverd. Van het Karelspond is een zilveren standaard bewaard in de vorm van de buste van Karel van 403 gram. Dit komt overeen met het gewicht van 240 nieuwe zilveren denariën (penningen) die ongeveer 1,7 gram bleken te wegen. Aangenomen kan worden dat dit gewicht gelijk is aan het gewicht van een kubieke Karelsvoet water. Dan blijkt die voet 342,8 à 344,3 mm te bedragen. Die maat komt overeen met de voetmaat van 341,9 à 344,8 mm, die Konrad Hecht kon bepalen uit de afmetingen van vier gebouwen uit de tijd van en na Karel de Grote. Vrijwel het gemiddelde van die reeks, 343,2 mm vond hij aan het Sankt Galler Klosterplan en aan de palts-gebouwen en de Dom in Aken (gepubliceerd in 1977 en 1983). Funderingshout van die Dom is dendrochronologisch gedateerd in 798 ± 5 , zodat de bouw kort na 794 begonnen kan zijn.

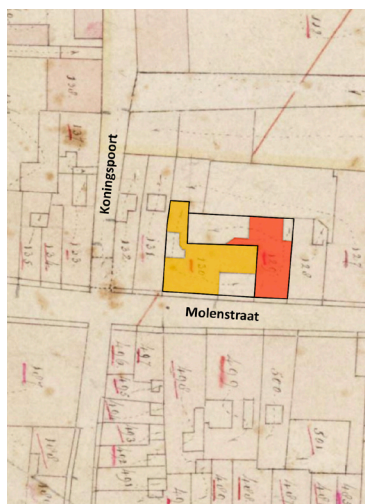
Interessant is in dit verband de kaart van Midden-Europa uit 1501 van Erhard Etzlaub met de pelgrimswegen naar Rome. De kaart is aan de onderzijde over de volle breedte voorzien van een schaalstok in mijlen en aan de linkerzijde van breedtegraden. Hieruit blijkt dat er 15 mijlen in de breedtegraad gaan. Het bijschrift vermeldt dat het Duitse mijlen zijn van 10.000 stappen, hier kennelijk elk van 2 voet. Door vele afstanden tussen steeds twee steden naar de schaalstok te vergelijken met de werkelijke in kilometers kan worden berekend dat de Duitse mijl ongeveer 6,85 km lang was en de Duitse voet dus ongeveer 342,5 mm. De conclusie is dus gerechtvaardigd, dat de Duitse voet dezelfde is als die van Karel de Grote en dat die gesteld mag worden op ongeveer 343 mm. De voet van keizer Karel heeft het dus lang volgehouden! Als bijvangst valt te vermelden, dat de breedtegraad in 1501 nog werd onderschat: $15 \times 10.000 \times 2 \times 0,343 \text{ m} = 102,90 \text{ km}$, terwijl hij volgens het referentiestelsel van het World Geodetic System van 1984 (gemiddeld) 111,133 km bedraagt. Het Romeinse Rijk, dat een groot deel van Europa besloeg, hanteerde sedert circa 25 voor Christus een voetmaat van ongeveer 296 mm. Daarvoor gold een voetmaat van ongeveer 275 mm. Van de oorspronkelijke standaard zijn alleen kopieën bewaard gebleven. De Romeinse voet is ook in ons land gebruikt, want in Nijmegen is een 296 mm lang maatstokje gevonden. De landen van Europa hebben al eeuwen veel met elkaar gedeeld en doen dat nog steeds.

De kaart van Midden-Europa uit 1501, gemaakt door Erhard Etzlaub. (Universiteit München)

EEN 'STRIJKENDE' RAVEELBALK BOVEN DE VIOOLWINKEL PATRICK BOSMAN

De Molenstraat behoort tot de oudste straten in de Haagse binnenstad. De oneven nummers grenzen aan de achterzijde aan paleis Noordeinde en de paleistuinen. Molenstraat 19 is gebouwd op een afgesplitst stuk erf van het buurpand Molenstraat 21. Hier stond volgens oude kaarten een fors woonhuis met enkele bijgebouwen op een vrije omvangrijk erf. In de eerste helft van de achttiende eeuw is een van de ondiepe bijgebouwen gesloopt en vervangen door het huidige volwaardig woonhuis. Uit deze tijd stamt vermoedelijk ook de wat vreemde splitsing in twee L-vormige percelen: het achterhuis van Molenstraat 19 is als dwarshuis achter het buurpand gebouwd (afb. 1). Het voorhuis van Molenstraat 19 had een voor Haagse smalle woonhuizen gangbare plattegrond met een vrije ruime representatieve trap naar de verdieping die vervolgens overging in een compactere spiltrap. Alleen de

Afb. 1 Uitsnede van de kadastrale minuut met in rood Molenstraat 19 en in geel Molenstraat 21. (herkomst: RCE, bewerkt door de auteur)

spiltrap resteert nog na een verbouwing in 1882 toen het pand gesplitst werd in een winkel en bovenwoning.¹ De balklagen zijn enkelvoudig uitgevoerd waarbij de balken van de begane grond- en verdiepingsvloer van een kraalprofiel zijn voorzien. De balklaag van de zoldervloer is ongeprofileerd, wat samenhangt met het minder representatieve karakter van deze verdieping met slaapvertrekken en bergruimtes.²

Tijdens de restauratie van Molenstraat 19 kwam een op het eerste gezicht curieuze constructie tevoorschijn. Tegen de linker bouwmuur zat op de tweede verdieping in de enkelvoudige balklaag een raveelbalk verwerkt die strak tegen de bouwmuur was geplaatst (afb. 2). De raveelbalk ondersteunt een van de balken van de enkelvoudige balklaag van de zoldervloer. De reden van deze zonderlinge constructie was op het eerste gezicht niet geheel duidelijk. In de regel worden raveelbalken toegepast bij openingen in de vloer ten behoeve van bijvoorbeeld een trapgat of rookkanaal. Er waren geen aanwijzingen dat de constructie later was aangepast, bijvoorbeeld vanwege een rotte balkkop. De raveelbalk behoort tot dezelfde fase als

¹ De oude trap naar de verdieping is weergegeven op de vergunningtekening van 1882. In de kelder is de raveling nog aanwezig van de oorspronkelijke keldertrap. HGA 0666-01 Bouw politie/Bouw- en Woningtoezicht Gemeente Den Haag, inv. 989.

² De balklaag van de tweede verdiepingsvloer kon niet worden waargenomen.

de balklaag en stamt uit de bouwtijd van het huis.

Pas na het ontleisteren van de muur kwam de reden van de raveelbalk in beeld. In de linker bouwmuur is namelijk een oudere topgevel van de vleugel van het buurpand, Molenstraat 21, opgenomen (afb. 3). Indien de balk die nu op de raveling rust wel zou zijn opgenomen in de bouwmuur, dan was deze precies op de rand van de geveltop van het buurpand opgelegd. Vermoedelijk vertrouwde men deze potentieel zwakkere plek niet, en werd daarom de als strijkbalk uitgevoerde raveling

toegepast waardoor de bewuste balk steunt op de twee balken ter weerszijden. Op het perceel van Molenstraat 21 stond tot 1886 nog een fors pand dat volgens het minuutplan aan de oostzijde een kleine onbebouwde voorplaats had. Vermoedelijk betreft het hoofdvolume hetzelfde huis dat ook op de, over het algemeen betrouwbare, kaart van Bos en Van Harn uit 1616 is weergegeven. Meer naar achteren was tussen Molenstraat 21 en het buurpand op nummer 19 een dwarsvleugel gebouwd. In 1886 werd Molenstraat 21 gesloopt en vervangen door een tweetal winkelpanden met bovenwoningen. De gevonden topgevel moet van de zijvleugel van de voorganger van deze winkelpanden zijn en stamt vermoedelijk uit de zeventiende eeuw. Het vlechtwerk van de topgevel bestaat uit een kleiner formaat steen dan de rest van de top en moet gezien de wat slordige aansluiting op het metselwerk een latere aanpassing zijn. Mogelijk was de topgevel oorspronkelijk uitgevoerd als trapgevel. De aanpassing van de topgevel heeft in ieder geval plaatsgevonden voordat deze in de achttiende eeuw voor Molenstraat 19 werd opgemetseld als gemeenschappelijke bouwmuur. Tussen 1887 en 2002 waren drie opeenvolgende vioolbouwers gevestigd op Molenstraat 19, waar een groot deel van het winkelinterieur nog aan herinnert. De 'strijkende' raveelbalk had niet op een toepasselijkere plaats kunnen zitten!

Afb. 2 De als strijkbalk uitgevoerde raveling in de zolderbalklaag van Molenstraat 19. (foto auteur, mei 2017)

Afb. 3 De oude topgevel van het buurpand tekent zich duidelijk af in de linker zijgevel. (foto auteur, mei 2017)

KORSTMOSSEN EN MUURBLOEMPJES

Bakker, Boudewijn & Bert Gerlach, e.a., *Kijk Amsterdam 1700-1800. De mooiste stadsgezichten*, Uitgeverij Thoth, Bussum 2017. ISBN 9789068687453, paperback, p. 280, € 29,95. Het Stadsarchief Amsterdam is een rijke bron van informatie over het verleden van de stad. Voor het eerst is er een overzichtstentoonstelling gehouden over Amsterdamse topografische tekenkunst uit de achttiende eeuw. De mooiste werken in potlood en penseel, vaak ook in kleur, zijn tentoongesteld en worden vergezeld door voorwerpen uit die tijd. De expositie kreeg een uitgebreide catalogus en diverse experts verleenden hieraan hun medewerking. Nog steeds zijn diverse plekken die indertijd vereeuwigd werden door beroemde kunstenaars te herkennen op de ruim 300 illustraties.

Beek, Hein van & Menno Haanstra, *Jachthuis St. Hubertus en andere monumenten in het Nationaal Park de Hoge Veluwe*, Wbooks, Zwolle 2017. ISBN 9789462580961, gebonden, p. 96, € 14,95. Het jachthuis is in 1915 ontworpen door de beroemde architect H.P. Berlage (1856-1934) voor het echtpaar Kröller-Müller, nadat hij al eerder voor hen had ontwerpen had gemaakt. Er was al een kantoorgebouw in Londen van zijn hand en een modelboerderij in Anloo. De combinatie van inrichting en architectuur maakte beide partijen beroemd. Maar er zijn meer bijzondere ontwerpen op de Veluwe te vinden, standbeelden van o.a. Generaal de Wet en van Mendes da Costa en de restanten van het nooit voltooide Grote Museum, een ontwerp van Henry van de Velde.

Berends, Gerrit (Dik), *Van punt tot mijl. De vroegere voet-, roede- en mijlmaten in Nederland*, uitgave in eigen beheer, 2017. ISBN 9789082747409, gebonden, p. 200, € 69,50. www.vanpunttotmijl.nl

De auteur heeft 20 jaar lang gegevens verzameld over de vele lengtematen die in ons land vóór 1821 in gebruik waren. Hij raadpleegde talrijke publicaties – uit 1524 tot 2016 – en archieven en kreeg van velen onmisbare tips voor het samenstellen van dit boek. Voor het gedeelte over de kleinere maten als duim, voet en roede was het boek van K.M.C. Zevenboom, *Theorie over de ontwikkeling van de Nederlandse voet- en ellematen* uit 1964 het vertrekpunt. Voor de mijlen was vrijwel geen literatuur voor handen maar waren de

gewestkaarten van Jacob van Deventer het uitgangspunt. Die laten o.a. de Hollandse mijl zien, die in de zeventiende eeuw verdrongen werd door de Duitse mijl. Van alle maten was een voetmaat de grondmaat, ook van de mijlen. Met behulp van gedurfde hypothesen werd van de uiteenlopende gegevens een samenhangend geheel gemaakt. Dit leidde tot verrassende conclusies.

Clarijs, Jojanneke, Bollenburg. *Het huis van Oldenbarnevelt*, Uitgeverij Thoth, Bussum 2017. ISBN 9789068687231, paperback, p. 96, € 17,95.

De bouw- en bewonersgeschiedenis van het huis Bollenburg zijn voor het eerst diepgaand onderzocht. Het beroemde en unieke muurhuis uit 1400 is een van de gaafste en oudste in zijn soort in Amersfoort. Het pand, met als belangrijkste bewoner Johan van Oldenbarnevelt, maakt nog steeds een sterk middeleeuwse indruk. Kapconstructie, balklagen met sleutelstukken, kaarsnissen en keldergewelven zijn behouden gebleven, evenals enkele zeldzame muurschilderingen. Het boek geeft op een heldere manier een inzicht achter de gevels.

Clerinx, Herman, *Een paleis voor de doden. Over hunebedden, dolmens en menhirs*, Uitgeverij Atheneum, Amsterdam 2017. ISBN 9789025307103, paperback, € 24,99. De auteur schreef al eerder een boek over Romeinse sporen in de Benelux, maar in deze uitgave beschrijft hij beschavingen die zo'n vijfduizend jaar geleden hunebedden, dolmens en menhirs recht op zetten. Naar zijn mening deden ze dit niet zozeer om hun doden te eren, als wel om hun eigen leefwereld te verbeteren. Hij reisde naar diverse plekken in Nederland maar bezocht ook megalithische monumenten in Europa. Hij geeft exact aan waar elk monument in de Benelux te vinden is. Voor zijn conclusies combineert hij archeologische gegevens met inzichten uit de antropologie.

Emmens, Karel e.a. (red.), *De Stevenskerk. 750 jaar geschiedenis van Nijmegen*, Uitgeverij Vantilt, Nijmegen, november 2017. ISBN 9789460043451, gebonden, p. 320, € 29,95. Voor het eerst is de geschiedenis van deze bijzondere kerk uit Nederlands oudste stad uitgebreid beschreven. Tijdens de restauratie, die plaats vond tussen 2013 en 2015, is er grondig bouw- en kunsthistorisch onderzoek gedaan. Diverse specialisten leverden hun bijdrage aan dit boek in woord en beeld.

Haan, Jannes A. de, *Landhuizen en villa's in Nederland tussen 1840 en 1916*, Uitgeverij Eburon 2016. ISBN 9789463010771, p. 472, €29,50. Dit rijk geïllustreerd boek met meer dan 250 foto's van gevels, interieurs en plattegronden van Nederlandse landhuizen is de handelseditie van het proefschrift van architectuurhistoricus Jannes de Haan. De studie gaat in op de sociale en economische aspecten van het wonen buiten de stad, op de relatie met de Britse traditie van country houses, de invloed van de verschillende tijdschriften voor architectuur op de wooncultuur, en de bouwkundige ontwikkeling van de indeling van de verschillende interne vertrekken.

Hove, Jan ten & Saskia Zwiers, *Hofjes in Zwolle. 700 jaar huisvesting voor ouderen*, Spa uitgevers, Zwolle 2017. ISBN 9789090299747, paperback, p. 144, € 20, -. De auteurs halen de vele hofjes en armenhuizen uit de vergetelheid en dat zijn er meer dan men algemeen denkt. Het oudste dateert al uit 1444, het St. Laurensghasthuis in de Sassenstraat. De periode van 700 jaar is opgedeeld in vier perioden en met fraaie illustraties worden de grote veranderingen in de ouderenhuisvesting gedurende de afgelopen zeven eeuwen toegelicht.

Jacobs, Ingrid D., *Sint Marten en Sonsbeekkwartier. Arnhemse stadsuitbreidingen in beweging*, Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2017. ISBN 9789053455241, paperback, p. 64, € 9,95. De nieuwe wijken van Arnhem Sint Marten en Sonsbeek-Zuid zijn in de late negentiende eeuw ontworpen, terwijl Sonsbeek-Noord uit de eerste drie decennia van de twintigste eeuw dateert. Ze zijn indertijd ontworpen voor verschillende bevolkingsgroepen. In Sint Marten en Sonsbeek-Zuid overheersen de gevelwanden in eclectische en neorenaissancetrant, maar er zijn ook eenvoudiger arbeiderswoningen. Sonsbeek-Noord heeft een heel ander straatbeeld, met de kenmerkende woningblokken uit het interbellum, veelal ontworpen in de trant van de Amsterdamse School. De bouwgeschiedenis en de maatschappelijke ontwikkeling geven een interessant beeld van deze buurt.

Kramer, Colette e.a., *Schuilen in Den Haag. Erfgoed van de Koude Oorlog*, Uitgeverij De Nieuwe Haagsche B.V., Den Haag 2017. ISBN 9789460100697, gebonden, p. 128, € 27, -. De publicatie, waaraan verschillende auteurs meewerkten, is het resultaat van een onderzoek naar restanten uit de Koude Oorlog. Het betreft erfgoed op militair gebied, op dat van de Bescherming Burgerbevolking, schuilruimtes door bedrijven of bewoners ingericht en de noodzetels die de bescherming van de overheid tot doel hadden. De objecten zijn uitgebreid in beeld gebracht.

Leeuwen, Wies van, *De verdwenen kerken van Noord-Brabant*, Wbooks, Zwolle 2017. ISBN 9789462582101, gebonden, p. 128, € 24,95. De afbraak van kerken in Noord-Brabant is al meer dan twee eeuwen aan de gang. De teller staat momenteel op 340. Van sommige rest alleen de toren, van andere kan de locatie nog aangewezen worden, maar in veel gevallen is er geen spoor meer van terug te vinden. Het boek van deze architectuurhistoricus geeft een beeld van deze kerken maar is ook een waarschuwing om waardevol religieus erfgoed niet ondoordacht te laten verdwijnen. Slopen kan maar één keer.

Ligtenbarg, Arjan, *Scholtengoederen rondom Dinxperloo, Aalten & Winterswijk*, uitgave in eigen beheer, 2016. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag. ISBN 9789082282931, p. 240, € 27,50. Niet iedereen zal bekend zijn met de term scholtengoederen, een begrip uit Winterswijk en omgeving, dat staat voor een historisch fenomeen. Het betreft herenboeren, die een oude, grote boerderij met boerenland en bos rondom bewonen en beheren. De auteur is jarenlang

in de archieven op zoek geweest om de vragen beantwoord te krijgen wie waar woonden, hoe zij omgingen met hun erfgoed en wat hun functies in de maatschappij waren.

Nevzgodin, Ivan & Sara Stroux, *De kunst van de regie. Herbestemming, exploitatie en beheer van Rijkswerf Willemsoord*, Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2017. ISBN 9789053455265, p. 72, € 12,95. Herbestemming is een onderwerp dat sterk in de belangstelling staat. In dit boek over de Rijkswerf Willemsoord, waar al eeuwen schepen en in later tijden onderzeeërs voor het rijk werden gebouwd, wordt het complexe proces van de herbestemming uiteen gezet. Door in de cruciale fase tussen 2008 en 2016 een goed beheer te voeren, een slimme herprogrammering op te zetten met een inzet op duurzame exploitatie is het proces tot een succesvol einde gebracht.

Noord, Sandra van (red.), *Kas di shon: Plantagehuizen op Curaçao, vroeger en nu*, LM Publishers, Volendam 2017. ISBN 9789460224447, paperback, p. 264, € 24,50. Een achttiental plantagehuizen op Curaçao worden uitvoerig belicht in aparte monografieën. De meeste zijn gebouwd in de achttiende eeuw; bij elk is een thema uitgelicht, geïllustreerd met nieuwe en oude foto's, zoals de architectuur en aspecten van de restauratie. Maar ook onderwerpen als slavernij, zoutwinning en cartografie komen aan de orde.

Oldewarris, Hans, *Liefde voor Hollandse bouwkunst, architectuur en toegepaste kunst bij uitgeversmaatschappij Kosmos 1923-1960*, nai010 uitgevers/boekverkopers, Rotterdam 2017. ISBN 9789462083165, gebonden, p. 640, € 49,95. Het boek is de handelseditie van het proefschrift waarmee de auteur promoveerde aan de Universiteit Leiden. Het bevat een uitgebreide studie naar het fonds van uitgeversmaatschappij Kosmos, voortgekomen uit de technische uitgeverij Weduwe J. Ahrend en zoon. Vanaf 1923 (tot 1960) kwamen er meer dan 500 titels uit, niet alleen op genoemde gebieden maar ook fictie. De auteur verdiepte zich vooral in de omstandigheden en de uitgangspunten, werkwijze en beslissingen die er genomen werden in die jaren waardoor Kosmos een toonaangevend fonds werd. Goede fotografie en vormgeving waren vanzelfsprekend. Het boek is als naslagwerk ook waardevol door de complete fondscatalogi van Ahrend en Kosmos.

Rooy-van Wijngaarden, Anne van, *Buitenplaatsen op de Utrechtse Heuvelrug*, Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2017. ISBN 9789053455272, paperback, p. 144, € 19,95. De gemeente Utrechtse Heuvelrug telt maar liefst 44 historische buitenplaatsen en landgoederen, elk met hun eigen geschiedenis en identiteit. Gezamenlijk beslaan ze een groot deel van het grondgebied van deze gemeente. Deze beeldbepalende buitenplaatsen vormen een prachtige historische toevoeging aan de groene omgeving van de Utrechtse Heuvelrug. De statige huizen staan niet op zichzelf maar worden omgeven door zorgvuldig aangelegde tuinen of parken en bijgebouwen zoals een koetshuis, orangerie of duiventoren.

Veerman, John, *Het Begijnhof van Breda. Gebouwen vol geschiedenis*, Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2017. ISBN 9789053455227, p. 192, gebonden, € 29,95. In Nederland zijn nog maar twee begijnhoven overgebleven van de tientallen die er waren in de zestiende eeuw: één in Amsterdam en één in Breda. In samenwerking met de Stichting Het Begijnhof Breda maakte John Veerman enkele jaren lang een diepgaande studie van het gebouwencomplex. Op bouwhistorisch gebied bleek er veel te onderzoeken en ook veel nieuws te ontdekken, wat niet verwonderlijk is voor een instituut dat 750 jaar bestaat. De uitgave bevat een schat aan informatie en prachtige illustraties.

Teunissen, Marcel, *De Papaverhof van Jan Wils*, nai010 uitgevers/boekverkopers, Rotterdam 2017. ISBN 9789462083936, gebonden, p. 128, € 29,95. De Papaverhof in Den Haag, een groene tuinstadwijk die in 1921 ontworpen werd door Jan Wils, is internationaal bekend geworden. De synthese van de esthetiek van De Stijl en de kubische baksteenarchitectuur van de Nieuwe Haagsche School, gelieerd aan een nieuwe stedenbouwkundige opzet met kunsttoepassing was in die tijd vernieuwend. In het boek wordt uiteraard Jan Wils belicht maar ook de al genoemde aspecten, de regio en de bewoners.

Wijk, Gini van, *Uit de as herrezen. Reconstructie van verwoeste boerderijen in de Tweede Wereldoorlog in de Oostelijke Langstraat*, uitgegeven door Heemkundekring Onsenoord, Nieuwkuijk 2016. Geen ISBN nummer, paperback, p. 250, € 22,50. In de Oostelijke Langstraat werden tijdens de Tweede Wereldoorlog bijna 80 boerderijen in de as gelegd. De auteur heeft onderzoek gedaan naar deze boerderijen, waarvan de meesten na de bevrijding als wederopbouwboerderij weer zijn herbouwd. In het boek zijn vele illustraties opgenomen van de situatie vóór de oorlog, de verwoestingen en het resultaat van de gesubsidieerde wederopbouw.

Wereldsma, Jack, *Vestingstad Rotterdam en haar stadspoorten 1340-1940*, nai010 uitgevers/boekverkopers, Rotterdam 2017. ISBN 9789492077653, paperback, p. 80, € 14,95. Zoals elke middeleeuwse stad is Rotterdam een ommuurde vesting geweest met poorten, die de veiligheid van haar burgers moesten waarborgen. Er waren op enig moment maar liefst dertien poorten waarvan maar weinig is overgebleven. Toch slaagt de auteur erin de diverse locaties te ontdekken.

REDACTIE EN KOPIJ

REDACTIE NIEUWSBRIEF

hoofddredacteur

drs. A. (Annemiek) te Stroete
e-mail: annemiektestroete@gmail.com

redactieleden

ing. P.J. (Patrick) Bosman
e-mail: info@patrickbosman.nl

drs. A.K. (Agnes) Hemmes
e-mail: a.k.hemmes@monumentencultuur.nl

drs. A.H. (Arendie) Herwig-Kempers
email: arendieherwig@outlook.com

J.A. (Jeroen) Nipius
e-mail: j.a.nipius@live.nl

drs. M.E. (Elisabeth) Stades-Vischer
e-mail: m.e.stades@planet.nl

dr.ing. R. (Ronald) Stenvert
e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl

M. (Mariël) Urbanus MA
e-mail: mariel.urbanus@gmail.com

KOPIJ/REACTIES

Voor artikelen, signaleringen of reacties kunt u contact opnemen met de hoofddredacteur:
annemiektestroete@gmail.com

***We zien uw bijdrage graag tegemoet!
Alle artikelen ondergaan een redactie-procedure, plaatsing na overleg met de auteur.***

De redactie houdt zich het recht voor artikelen te weigeren of in te korten, in overleg met de auteur.

Deadline voor het volgende nummer:

1 april 2018

Op de omslag: *Doorgeefluik in de Laïressestraat 37 te Amsterdam (foto J. van Galen; zie pag. 40).*

Achterzijde omslag: *De toiletpot in het pand Nieuwe Rijn 10 te Leiden (foto R. Verbeek; zie pag. 7).*

ISSN 1872-602X